

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

TARİHİ VE SOSYO-KÜLTÜREL YÖNLERİYLE BİR İLHANLI BAŞKENTİ:
MERAGA

Yüksek Lisans Tezi

GOLNAZ MOHSENPOORMOBARAK ABAD

Ankara-2015

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)

ANABİLİM DALI

TARİHİ VE SOSYO-KÜLTÜREL YÖNLERİYLE BİR İLHANLI BAŞKENTİ:

MERAGA

Yüksek Lisans Tezi

GOLNAZ MOHSENPOORMOBARAK ABAD

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Üçler BULDUK

Ankara-2015

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)

ANABİLİM DALI

TARİHİ VE SOSYO-KÜLTÜREL YÖNLERİYLE BİR İLHANLI BAŞKENTİ:

MERAGA

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: **Prof. Dr. Üçler BULDUK**

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi :

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../201.....)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

.....

İmzası

.....

ÖNSÖZ

Meraga ili yüz ölçümü ve nüfus bakımından Tebriz'den sonra Azerbaycan eyaletinin en büyük ili sayılmaktadır. Güzel havası ve turistik bir yer olmasından dolayı yılda çok sayıda turisti kendisine çeker. Halkı Müslüman ve Şii mezhebinde olup Azerbaycan Türkçesi konuşulmaktadır.

Meraga şehri tarih boyunca çok sayıda tarihî hadiseler sahne olmuş ve birçok devletin dikkatini çekmiştir. Biz bu çalışmamızda Meraga şehrinin tarihini, siyaseti ve kültürel durumunu eski zamanlarda özellikle İlhanî döneminde ve kısa bir şekilde de bugünkü durumunu araştıracağız.

Çalışmamız dört bölümden oluşacaktır. Giriş kısmında İran Türklüğü hakkında kısa bilgi verildikten sonra birinci bölümde Meraga hakkında açıklama yapılacaktır. Birinci bölüm dört kısma ayrılacaktır. İlk önce Meraga'nın coğrafyası hakkında bilgi verilecek ardından da çeşitli kaynaklarda çeşitli isimlerle adlandırılan Meraga ismi için kısa bilgi verilecektir. Üçüncü kısımda ise tarihsel süreç içerisinde Meraga'nı anlatacağız ve son kısımda da Meraga'nın bugünkü sosyo-kültürel durumu hakkında bilgi verilecektir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde İlhanlı çağında Meraga şehrinin siyasi ve soysa-kültürel durumundan bahsedilecektir. Ayrıca, bu bölüm tezimizin ana kısmını oluşturacaktır. İlhanlı dönemi kısa bir şekilde açıklandıktan sonra Meraga şehrinin istilas ve ardından da bölümün önemli kısmı yani "Hülâgü döneminde Meraga" ele alınacaktır. Son kısımda Hülâgü sonrası Meraga ve İlhanlıların Moğollar döneminde yerleşim yerleri ve Meraga'nın vergi durumu anlatılacaktır.

Tezimizin üçüncü bölümünde İlhanlı devri müellifler ve seyyahların Meraga şehri için görüşleri açıklanacak ve Meraga şehrinin tarihi eserleri anlatılacaktır. Meraga şehrinin mimarisi ve burada yapılmış olan kale ve kümbetler için bilgi verilecektir. Ardından da doğal ve yapay hadiselerden dolayı aradan giden tarihi eserlerden bahsedilecektir. Sonra bölümün önemli kısmı Meraga Rasathanesi ayrıntılı bir şekilde açıklanacaktır. Rasathanede çalışanlar, rasathanenin durumu, aletleri, kütüphanesi ve rasathanenin kurucusu Nasirüddin Tusi hakkında bilgi verilecektir.

Çalışmamızın son bölümünde de Meraga şehrinde yetişen şair ve ediplerden bahsedilecektir.

Tez çalışmamda yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam Sayın Prof. Dr. **Üçler BULDUK**'a teşekkürlerimi sunarım. Bu çalışmamda her zaman benim yanımda olan sevgili eşim **Behruz**'a da çok teşekkür ederim. Tezimin düzeltilmesinde bana çok değerli yardımı olan kıymetli ve saygıdeğer Prof. Dr. Leyla KARAHAN hocamıza şükranlarımı sunarım. Sayın Cihat AYDOĞMUŞOĞLU hocama tezin yazımında beni yönlendirdiği için teşekkür etmeği bir borç biliyorum. Ayrıca mesafe uzaklığından dolayı benim kayıt ve enstitü işlerimle uğraşan çok değerli arkadaşlarım Naser ŞAHGÖLÜ, Valiollah YAKUBİ, Musa RAHİMİ ve Nesrin ZABETİ'ye içten gelen samimiyetimle teşekkür ederim.

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m	Ad. geçen makale
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
H.	Hicri
I.A.	İslâm Ansiklopedisi
M.E.B	Milli Eğitim Bakanl.g.
M.	Miladi
M.Ö	Milattan Önce
M.S	Milattan Sonra
p.	Page (sayfa)
s.	Sayfa
TTK	Türk Tarih Kurumu
Vol.	Volume (Say.)
Yaz.	Yazan

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ	I
Kısaltmalar	IV
İçindekiler	V
GİRİŞ: Tarihte ve Bugün İran Türkleri	
İran Türklüğünün Tarihî Meselesi	1
Türk Kabilelerinin İran’a Özellikle Azerbaycan’a Göç Etmelerine Kısa Bir Bakış	4
Sosyo Tarihsel Statü	5
1. Bölüm: Tarihte ve Bugün Meraga	8
1.1. Meraga’nın Coğrafi Konumu	8
1.2. Meraga İsmi	10
1.3. Tarihsel Süreç İçerisinde Meraga Şehri	11
1.4. Meraga Şehrinin Bugünkü Sosyo-Kültürel Durumu	18
2. Bölüm: İlhanlılar Zamanında Meraga	31
2.1. İlhanlı Hükümdarları ve Meraga Şehri	31
2.2. Meraga’nın İstilas	47
2.3. Hülâgü Döneminde Meraga	50
2.4. Hülâgü Sonrası Meraga	51
2.5. İlhanlılar Döneminde Moğolların Yerleşim Yeri, Meraga’nın Vergi Durumu ve Gelişimi	54
3. Bölüm: İlhanlı Devri Müelliflerine ve Seyyahlara Göre Meraga Şehri ve Meraga’nın Tarihî Eserleri	57

3.1. İlhanlı Devri Müelliflerine ve Seyyahlara Göre Meraga Şehri	
3.1.1. Zekeriya İmadüddin Kazvini'ye Göre Meraga	57
3.1.2. Hamdullah Müstevfi Kazvini'ye Göre Meraga Şehri	58
3.1.3. Yakut Hamavi'ye (1185-1229) Göre Meraga	59
3.1.4. İstahri Ebu İshak İbrahim'e Göre Meraga	59
3.1.5. İbn Havkal'a Göre Meraga	60
3.2. İlhanlı Çağında Meraga Şehrindeki Mimari Yapılar	61
3.2.1. Meraga'nın Çini İşleri	63
3.2.2. Surh Kümbeti	64
3.2.3. Gerd Kümbeti	67
3.2.4. Kebûd Kümbeti	68
3.2.5. Gaffariyye Kümbeti	71
3.2.6. Göy Kümbeti	73
3.2.7. Ruin Kalesi	73
3.3. Yok Olan Tarihî Eserler	75
3.4. Meraga Rasathanesi	75
3.4.1. Rasathane'de Çalışan Ünlü Bilim Adamları	80
3.4.2. Rasathane'nin Oluşum Zamanı	81
3.4.3. Rasathane'nin Oluşumu	81
3.4.4. Rasathane Tepelerinin Yeri, Şekli ve Boyutu	83
3.4.5. Rasathane'de Bulunanlar	84
3.4.6. Meraga Rasathane'sinin Durumu	87
3.4.7. Meraga Rasathanesi'nin Aletleri	88
3.4.8. Kütüphane	91

3.4.9. Rasathane’de Bulunan Madeni Paralar	93
3.4.10. Meraga Rasathanesi Örnek Alınarak Yapılan Rasathaneler	95
3.4.11. Meraga Rasathanesin Kurucusu Nasirüddin Tusi	96
3.4.12. Külliye	100
4. Bölüm: Meraga’da Yetişen Tarihî Şahsiyetler	
İslam’ın Başlangıcından 19. Asra Kadar Meraga’da Yaşayan Ünlü Kişiler	
Edipler ve Şairler	102
4.1. İlhanlı Öncesi	102
4.1.1. Ali b. Huskuye	102
4.1.2. Latifu’d-Din Zeki Meragi	102
4.2. İlhanlılar Dönemi	103
4.2.1. Ohedî	103
4.2.2. Abdulkadir Meragi	104
4.2.3. Zeynü’d-Din	105
4.3. İlhanlılar Sonrası	106
4.3.1. Aşrafî Meragi	106
4.3.2. Nureddin Abdurrahman b. Abdulkadir	106
4.3.3. Futuhay Meragi	107
4.3.4. Eraci	107
4.3.5. Hasret-î Meragi	107
4.3.6. Nasiray Meragi	107
4.3.7. Teşne-yi Meragi	108
4.3.8. Zeynu’l-Abidin Meragi	108
4.3.9. Zafarü’d-devle	111

4.3.10. Muhammed Cafer (Mucirus-sultan)	111
4.3.11. Abu'l-Gasem Meragi	111
4.3.12. Mecnun Meragi	112
4.3.13. Mirza Mahmut Agai (fani)	112
4.3.14. Mirza Muhammed Gölzari (parişan)	113
4.3.15. Ateşi-yi Meragi	113
4.3.16. İtimadu's-Saltane	113
4.3.17. Edib Meragi	114
4.3.18. Ahmet Han Beylerbeyi Mukaddem	115
4.3.19. Aga Hüseyn Meragi	115
4.4. Dönemi Belli Olmayanlar	117
4.4.1. Tuti Meragi	117
4.4.2. Gafurayi Meragi	117
4.4.3. Kemalü'd-Din Abulfazl	118
Sonuç	119
Kaynakça	124

GİRİŞ

Tarihte ve Bugün İran Türkleri

İran Türklüğünün Tarihi Meselesi:

Türklerin İran'ı ne zaman yurt edindikleri meselesi, Batı Türklüğünün ortak meselesidir. Türklerin Anadolu, Azerbaycan ve İran'ın batı bölgelerinde adlarından söz ettirmeleri, İÖ. 6. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Herodot ve Menander Feonan gibi yazarlar, Sakaların hâkim zümresinin Türk olduğunu yazarlar. Herodot, Türklerin İÖ. 6. - 7. yüzyıllarda doğudan batıya geldiğini, batı Sakalarıyla karışarak onların hâkim zümresini oluşturduklarını ve hakanlarının Efrasyab olduğunu kaydetmektedir (Heyet, 1980: 21). Azerbaycan'da Efrasyab'a nispet verilen yer adlarının bulunması Sakaların bir hatırasıdır. Azerbaycan ve Anadolu'da Sakalardan sonra kayıtlara geçen bir diğer Türk zümresi, Bulgar Türkleridir (Karini, 2009: 1). Ermeni yazarı Abbas Katina, Bulgarların İÖ. 120 yılında Güney Kafkasya'yı geçip Kars'a yerleştiklerinden haber verir. Bulgarların 460 yılında orada yaşadıklarını, başka bir Ermeni tarihçisi Musa Horan'dan öğrenmekteyiz. Musa Horan, ayrıca Hazar ve Barsulların 197-216 yılları arasında Kür ırmağını geçtiklerini de kaydetmektedir (Togan, 1997: 97-101). İşte bu Hazarlar, 6. yüzyıla gelindiğinde Türk dilli kavimlerden oluşan birliğin (Hazar İmparatorluğu) bir parçası olarak kayıtlara geçmektedirler. Türklerin Kafkasya ve Azerbaycan göçleri, V. yüzyılda da Ağaçeri ve Saragurların Kafkasya'ya gelmeleriyle devam eder. 460'ta Ağaçerilerin, 468'de de Saragurların Kafkasya'nın güneyine geçerek 488'de Sâsânîlerle çarpıştıkları bilinmektedir (Karini, 2009: 1). Batıya göç eden bir başka Türk unsuru, Sabirlerdir.

508’de Sâsânîlerle, 515-516’da Bizans’la savaşıyan Sabirler, bütün Ermeniyeyi alıp Anadolu’ya geçtiler. Nihayetinde Sâsânî şahlarından Kubad devrinin sonlarında Arran, Gürcistan, Vaspurakan ve Sisecan Hazarların ve onlara bağlı kavimlerin eline geçti. İÖ. 6. yüzyıldan beri Azerbaycan ve Doğu Anadolu’da varlıklarından söz edilen Türkler, Sâsânî şahlarından Nuşirevan’a yenilince bir nevi otoritelerini kaybetmiş oldular. Nuşirevan, bütün Azerbaycan’ı ve Güney Kafkasya’yı istila ederek Türkleri azınlık durumuna düşürmek amacıyla eline düşen Türkleri daha içerilere, Halhal’in bir fersah ötesindeki Fîrûzâbâd’a yerleştirirken onların yerine Farsları iskân ettirir. Böylece Araplar geldiğinde Şamhur, Kabala, Mugan ve Halhal taraflarında yaşayan Türklerin dışındaki Türkler, yerli ahaliye karışarak milliyetlerini yitirmiş bulunuyorlardı. Bu nedenle Muaviye’nin “Azerbaycan nedir?” sorusuna, Ubeyd b. Sariya “Burası, eskiden Türklerin memleketi idi.” yanıtını vermiştir (Togan, 1997: 97-101).

Böylelikle Selçuklulardan önce Azerbaycan’a yerleşen Türklerin büyük çoğunluğunun yerli ahaliye karışarak Türkçeyi unuttukları ve Azerbaycan’ın asıl Türkleşmesinin Selçuklular ve XIII. yüzyılda İlhanlılarla başladığı görüşü öne sürülmektedir (Togan, 1997: 97-101).

Azerbaycan’ın asıl Türkleşmesinin Selçuklular ve XIII. yüzyılda İlhanlılarla başladığı iddiaları, Azerbaycan’da önceden mevcut olan Türk varlığının tamamen silindiği anlamına gelmemektedir. Nitekim Mugan ve Halhal’de Türkçenin konuşulduğu inkâr edilmemektedir. Bu bağlamda Selçuklulardan önce Halhal’a yerleşen Türklerin Arap hâkimiyeti devrinde de dillerini korudukları ve Selçuklular döneminde Zencan’la Halhal arasında oturan ahalinin Türklerden oluştuğu ve Bülek adında Türkçe isimli bir şehirlerinin bulunduğu bilinmektedir (Togan, 1997: 97-101).

Yine, İran Moğollarının yazarı Bartold Spuler, İlhanlılardan daha önceleri Tebriz’de Türkçe konuşulduğunu kaydetmektedir (Spuler, 1987: 498). Ayrıca, Ermeni tarihçisi Çamçıyan, 1021 yılında Azerbaycan’daki Türkleri anlatırken onların kadınlar gibi uzun saçlı olduklarını, yaylarının pek sağlam ve katı olduğunu, uzaktan savaş taktiğini kullandıklarını belirterek (Meşkûr, 1970: 154) Türklerin dış görünüşü ve savaş taktikleriyle ilgili bilgi vermekle, 11. yüzyılın başlarında Azerbaycan’daki Türk varlığını ortaya koymaktadır.

Türklerin İran’ın doğu bölgesindeki varlıkları da elimizdeki kayıtlara göre 10. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Oğuz Türkleri, 1040 yılında Horasan’a geldiklerinde 962’den beri hâkimiyeti elinde tutan Gazneliler, Türk idi. Ayrıca, Halaçların XI. yüzyıldan beri Horasan civarlarında yaşadıkları bilinmektedir (Bosnalı, 2007: 22-23). 1040 yılında Selçukluların Gaznelileri yenmesiyle İran’da Gaznelilerden sonra kurulacak ikinci Türk devletinin resmen temelleri atılmış oldu. Nihayet Tuğrul Bey, 1043 yılında Rey’e yerleşerek (Togan, 1981: 191) (yaklaşık Tahran’ın 30. km. güneyinde) bütün İran’ı, Azerbaycan’ı, Anadolu’yu ve Irak’ı içine alacak olan büyük Selçuklu devletinin başkentini de seçmiş oluyordu.

Böylelikle İran coğrafyası, Gaznelilerden Kaçarlara kadar çeşitli Türk hanedanlarıyla yönetilmiştir. Selçuklu, İlhanlı, Kara Koyunlu, Ak Koyunlu, Safevi, Afşar ve Kaçar Türk devletlerinin başkentleri olan Rey, Sultaniye, Meraga, Erdebil, Tebriz, İsfahan, Şiraz ve Tahran şehirleri günümüzde İran sınırları içinde yer almaktadır. “Aşağı yukarı bin yıl İran, Türk hanedanlarının (ve Türk ordularının) egemenliği altında kalmıştır” (Doerfer, 1969: 1-11). Türkler, bu bin yılda dillerini de en azından kendi fizikî varlıkları kadar İran coğrafyasında yaşatmışlar ve yaşatmaktadırlar. Horasan’dan Türkiye sınırına kadar uzanan Türk mimarisi, Türk

dili, Türk kültürü, İran coğrafyasının Türkler için bir geçiş koridoru olmadığıının, bu bölgenin en azından bin yıllık bir Türk yurdu olduğunun canlı kanıtıdır.

Türk Kabilelerinin İran'a Özellikle Azerbaycan'a Göç Etmelerine Kısa Bir Bakış:

İran'a Türklerin göçü Selçuklular döneminden başlasa da daha önce bazı Türk grupları İran'a gelmişler ve Azerbaycan'da yerleşmişlerdir.

- 1- Türk kabilelerin Azerbaycan'a ilk göçme tarihi İsa'dan önce yedinci yüzyılda, Sakaların göçüyle başlar ve sonraki göçler M.Ö 4. ve 5. asırlarda Hunların gelmesiyle olur.
- 2- Doğu Avrupa'ya göç eden Bulgar, Hazar, Ağaçeriler ve Sabirler Azerbaycan'a yerleşirler.
- 3- Nuşirvan zamanında (Sâsâni padişahı) da bazı Türk kabileleri Azerbaycan'da yerleştirildi, bu Türklerin bir kısmı İstemi Han'ın ordusundan kalmıştır.
- 4- Yedinci yüzyılda Türkmenlerden (Oğuzlar) bir kaç kabile önce Horasan'a ardından da Azerbaycan'a geldiler. Bunların birçoğu Arap hâkimleri tarafından Azerbaycan'a sürgün edilerek ve bir kısmı da esir olarak geldiler.

- 5- Dokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren Orta Asya'dan Peçenek, Oğuz ve Kıpçak kabileleri Hazar denizinin kuzeyinden batısına göç ettiler ve onların bir kısmı da Azerbaycan'a yerleştiler.
- 6- Selçuklular zamanında birçok Türk grupları İran'a özellikle Azerbaycan'a göç ettiler. Melik-Şah zamanında Türkmenler Azerbaycan'a geldiler ve az zaman içinde Gence, Hoy, Urmiye, Meraga ve Hemedan şehirleri Türklerle doldu. Öyle ki Hoy şehri İran Türkistan'ı olarak tanınırdı. Meraga şehri Selçuklular zamanında özellikle 12'nci yüzyılda bilim yönünden büyük gelişme kaydetmiştir. Bu şehirde büyük ve ünlü bilim adamları eğitim ve öğretim ile uğraşmaktaydılar. O zamanın çok ünlü okullarından sayılan "Ezziyye" okulu bu şehirde idi.
- 7- Moğolların akınıyla da Türk kabilelerin göçü başladı. Türklerin Azerbaycan'a göç etme nedenlerinin biri de bu bölgede ot ve bağların çok olması için hayvancılığa uygun bir yer olmasıydı (Murvarid, 1992: 122-135).

Konuyu çok uzatmamak ve ayrıca İran'ın ortaçağ tarihi açık ve berlirgin olduğundan dolayı ortaçağ döneminde İran tarihini burada zikredilmeğe gerek görülmemiştir.

Sosyo-Tarihsel Statü:

Yakın İran tarihinde İran Türkleri arasında bazı millî hareketlerin vuku bulunduğunu görmekteyiz. Rusya'da 1905 ihtilalinden sonra Azerbaycan'da özgürlük kazanma ve millî hükümet kurma fikirleri kuvvetlenmiş ve bu gibi fikirlerin yarattığı

hareketler İran'da Meşrutiyet inkılâbına sebep olmuştur. Meşrutiyet tarihinin de gösterdiği gibi, İran, Meşrutiyet inkılâbının hayata geçirilmesinde en çok Azerbaycanlı yazar, şair ve hürriyetçilerine borçludur (Heyet, 1985: 20). O dönemde, Sattarhan önderliğinde Tebriz merkez olmak üzere başlayan özgürlük hareketi başarıyla devam ederken 1907'den itibaren Rus - İngiliz anlaşmaları karşısında sıkıntılar baş göstermiştir. Rıza Han döneminde etnik gruplara uygulanan asimilasyon politikası İran'da millî hareketlerin biçimlenmesine yol açtı. 1920'de Muhammed Hiyabanî önderliğinde kurulan Azadistan devleti bu biçimlenmenin en açık örneğidir. Bu akım, isyanın bir yıl sonra bastırılmasıyla sona erdi. 1945'te Seyit Cafer Pişeveri önderliğinde kurulan Azerbaycan Özerk Hükümeti Tahran yönetiminin kanlı müdahalesi sonucu bir yıl sonra yıkılmasına rağmen onun taraftarları düşüncelerini devam ettirdiler (Gökdağ – Heyet, 2004: 52).

İran İslam Cumhuriyetinin kurulmasından sonra Türkler ülkenin toplumsal ve kültürel hayatında daha etkin rol oynamaya başlamışlardır. 1978 Şubatın 18-19'unda Tebriz'de meydana gelen ayaklanma Şah rejiminin yıkılmasına önemli darbe indirmiştir. İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllarda Türkler, nispi özgürlükler elde ettiler. Bu yıllarda Türklerin kurduğu bazı siyasi ve kültürel cemiyetler de ortaya çıktı.

Bin yıla yakın İran yönetimini elinde bulunduran ve ülke nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturan İran Türklerinin siyasi durumu oldukça ilginçtir. Kaçarlar döneminde Türklerin İran'daki konumunu anlatan Mehmet Emin Resulzade, İran Türklerinin ne Rusya'da olduğu gibi mahkûm, ne de Türkiye'de olduğu gibi hâkim bir millet olmadıklarını ve Farslarla hukukta eşit vatandaş hâlinde olup aynı haklara, aynı imtiyazlara sahip olduklarını belirtiyor. Resulzade'ye göre İran hükümdarlarının

Türk olması Türklere özel bir ayrıcalık bahşetmediği gibi, Fars milletinin tazyikine de sebep olmamıştır (Resulzade, 1993: 17).

Fakat Kaçarların hâkimiyetinin sona ermesi ve Pehlevîlerin iş başına gelmesiyle İran Türkleri, ikinci dereceli vatandaş düzeyine düşerek üvey evlat muamelesi gördüler.

Bugünkü İran X. asrın son çeyreğinden XX. asrın ilk çeyreğine kadar yaklaşık 950 yıl, Türk hâkimiyetinde ya da Türk hanedanı idaresinde bulunan ve orada iskân olunan Türklerin ülkesidir. Dolayısıyla Türklerin ve Türk kültürünün en kesif olduğu ülkelerin başında İran gelmektedir. Bugün İran nüfusunun yaklaşık yarıya yakınıni teşkil etmesine rağmen Türkler dil ve tarihlerini öğrenme ve kullanmada en geri kalmış Türk kitlesini teşkil etmektedir.

İran'da yaşayan Türklerin önemli kısmını Azerbaycan Türkleri teşkil etmektedir. Güney Azerbaycan'ın Türkler ile meskûn olan belli başlı yerleşme merkezleri şunlardır: Tebriz, Hoy, Erdebil, Urmiye, Salmas, Maku, Meraga, Bunab, Malekan, Miyanduab, Astara, Tekap, Culfa, Merend, Halhal, Zencan, Abhar, Hurremdere, Soğukbulak ve Save.

Türklerin çoğu başta İran'ın kuzeybatısında yoğun bir şekilde yaşamakta olsalar da azımsanmayacak kadar Türk nüfusu ülkenin güney (Kaşkay Türkleri) ve kuzeydoğusunda (Horasan ve Türkmen Türkleri) yaşamaktadırlar. Bunların yanı sıra ülkenin merkezinde yerleşik ve izole Türk gruplarının varlığına tanık olunmaktadır. Hemen hemen İran'ın bütün bölgelerinde Türkler ya yerli olarak ya da konargöçer olarak ya da göçmen işçiler olarak yaşamaktadırlar.

1. Bölüm

Tarihte ve Bugün Meraga

1.1. Meraga'nın Coğrafi Konumu

Meraga ili Doğu Azerbaycan eyaletinde, Urmiye gölünün doğusunda Sehend dağının güney yamaçlarındadır. Meraga ili kuzeyde Tebriz, kuzeydoğuda Bostanabad, doğuda Heştrud, güneybatıda Çaharoymag illeri; güneyde Batı Azerbaycan eyaleti, batıda Malekan, Bunab ve Acabşir ili ve kuzeyde de Üskü ili ile sınırlıdır (Farmandari-yi Wige-yi Shahrestan-i Maragheh, 2014).

Meraga şehri ise İran'ın eski şehirlerinden biri sayılmaktadır. Sofi ırmağının kenarında kurulmuştur; kuzeyde Kışlak ve Eşan dağları, güneyde Verövi bağları, doğuda tarlalar ve bağlar ve batıda ünlü Rasathane dağıyla çevrilidir (Murvarid 1992: 61).

Meraga ili 45 derece ve 30 dakika ile 46 derece ve 37 dakika coğrafi boylamları ve 36 derece ve 52 dakika ile 37 derece ve 38 dakika coğrafi enlemleri arasında bulunmaktadır. Deniz yüzeyinden 1485 metre yüksekliktedir (Farmandari-yi Wige-yi Shahrestan-i Meraga, 2014). 2185 km² yüz ölçümü ve 280000 kişi nüfusu ile Tebriz'den sonra eyaletin en büyük ilidir ve nüfusun yüzde altmış dördü şehirde oturmaktadır (Statistical Centre of Iran, 2014). Bu il, dağlık ve ovalıktır. Dağların yüksekliği kuzeyden güneye ve doğudan batıya Miyanduab ovası ve Urmiye gölü sahillerine inerek azalmaktadır.

Şehrin kuzeyinde, batıdan doğuya Sehend dağları uzanmaktadır. Bu dağların en büyük zirvesi deniz yüzeyinden 3710 yüksekliğindedir. Bu dağ yılın birçok zamanı karla kaplı olup yamaçları reyhan ve çiçekle örtülüdür (Minorsky, 1955: 732).

Meraga'nın havası ılık ve nemlidir. Gölün çevresi ve ova bölgeleri sıcak; dağlık bölgeleri yazın ılık, kışın soğuktur. Bu ilde en yüksek hava sıcaklığı sıfırın üstünde 35 ve en düşük hava sıcaklığı sıfırın altında 20 derece olmuştur. Meraga'da üç tür rüzgâr esmektedir: Doğu yeline halk arasında Çem yeli adı verilir; doğudan batıya eser. Bu rüzgâr ilkbaharın sonlarından sonbaharın başlarına kadar eser, nemlidir ve tarım için çok yararlıdır. İkincisi, Ak yeli batıdan doğuya eser. Bu kuru bir rüzgârdır ve kışın çok kar ve dolu yağmasına sebep olur. Üçüncüsü Meraga yelidir; Meraga çevresinden kuzeye doğru Ilıgçı ve Sardrud'a (Tebriz'in çevresi) kadar eser (Murvarid, 1992: 38).

Genellikle kar yağışı, sonbaharın sonlarında başlayıp Mart ayının ortalarına kadar devam eder. Çevredeki dağlarda kar yoğunluğu bölgede nehirlerin sürekli

akmasına neden olur. İlkbahar ve sonbahar yağmurları bölge halkı arasında nisan yağmurları adıyla ünlüdür. Yağmur ortalaması yılda 300 mililitredir (Farmandari-yi Wige-yi Shahrestan-i Meraga, 2014).

Meraga ili, iklim çeşitliliği, yeşil doğası ve çevresindeki yüksek dağlarıyla ülkenin kuzeybatı bölgesinin önemli tarım ve besicilik merkezlerindendir. Bazı tarım ürünlerinin ihracatında ülkenin ve eyaletin birincisidir (Minorsky, 1955: 732).

Sehend dağlarından dolayı çok sayıda ırmak, ova ve kehriz Meraga ilinde bulunmaktadır. Bunların suyu her mevsime göre değişmektedir. Sofi Çayı, Mürdü Çayı, Leylan Çayı, Kuru Çayı ve Aydoğmuş Çayı bu ilin önemli ırmaklarındandır. Meraga şehri ve köylerinde çok sayıda sıcak ve soğuk maden suları vardır; bu sulardan faydalanmak için ilin kendi halkından başka çevredeki illerin halkı da yaz mevsiminde buraya gelirler (Bu sular deri hastalığına iyi gelir.). Şor Su (tuzlu su), Sarı Su, Gara Palçık (kara çamur), İsti Bılağ (sıcak pınar) ve Goşayeş Bılağı bu maden sularındandır (Minorsky, 1955: 732 ve Gulâmiye, 2006: 60-64).

1.2. Meraga İsmi

Meraga'nın geçmişiyle özellikle İslamiyet'ten önceki tarihiyle ilgili açık bir bilgi elde yoktur. Bazı söylentilere göre Aşkaniler (partlar) zamanında bu şehrin adı Frâete'dir. Ancak Arap İmparatorluğundan önceki tarihçilere göre İslamiyet'ten sonra Meraga'nın adları şunlardır: Efrahrud (Ahmet Belazuri), Efrahruz (Ahmet b.

Yakubi), Efrazerud (Yakut), Efrazeruh (Mucemül-büldan), Efrazharud (Bartold) ve Emdadharud (Murvarid 1992: 67).

Ahmet Kasrevi'ye göre Meraga, Arapların istilasından sonra “Merava” ya da “Marava” şeklinde adlandırılmaktadır (Kasravi, 1976b: 73). Şair, meddah ve araştırmacı Tebrizli Nurhan Hoca, Meraga’yı “merak” kelimesinden yani alaka, çekici ve meyil anlamında bir Türkçe kelime olarak açıklamıştır (Mo’in, 1996: 730) .

Yaklaşık sekizinci asırdan beri Meraga bu adla bilinmektedir. İslam ordusu 643’te Muğire b. Şube komutanlığında Meraga’ya girmiştir. Biz de bu tarihî olaydan yola çıkarak Meraga adının methatesis (seslerin yer değiştirmesi) yoluyla mağara anlamında olan Arapça “el meğaret” kelimesinden geldiği inancındayız (el meğaret → meğare → merağe)

Bizim bu görüşümüzü coğrafi şartları yani bölgede bulunan mağaralar ve dilbilim kuralları desteklemektedir. İslam öncesi hiçbir kaynakta “Meraga” adı bulunmadığından dolayı Meraga sözcüğünün kökeni ve anlamı hakkında en sağlam görüş bu sayılabilir.

1.3.Tarihsel Süreç İçerisinde Meraga Şehri

Meraga şehri, İran'ın kuzeybatısındaki Urmiye gölünün yakınında ve Sehend dağının güney eteklerinden geçen Sofi akarsuyunun kenarında kurulmuştur. Yakut Hamavi'nin eski adını Efrazerud (askerlerin toplandığı yer) olarak verdiği Meraga,

X. yüzyılda kaleme alınan coğrafya kitaplarında çevresinde her türlü ziraatın yapıldığı, bağlık bostanlık, zengin, büyük ve güzel bir şehir olarak tanıtılmıştır.

İslam öncesi dönemde Azerbaycan'ın askerî ve idarî merkezi olan Meraga, bu özelliğini İslamî dönemde de sürdürmüş ve önceleri Azerbaycan ve Ermeniye'de bulunan Arap ordularına askerî ve idarî merkezlik yapmıştır (Özgüdenli, 2004: 162).

Muğire b. Şube (H.z. Ömer devri Kufe vadisi) H. 22/M. 643 yılında Meraga'yı alır. Mervan b. Muhammed (ondördüncü ve son Emeviler halifesi) de H. 123/M. 741 Mugan ve Gilan savaşından döndüğünde bu bölgeye gelip burada kalır (Kâreng 1971: 4). Mervan bu şehirde binalar yapılmasına ve çevredeki insanların toplatılıp buraya getirilmesini emreder. İnsanlar da bunu hoş karşılarlar ve oranın bayındırlığına çalışırlar.

Emevilerin hükümeti sona erince Meraga'nın idaresi de başka vilayetler gibi Emevilerden, Abbasilere geçti. Hârûnürreşîd'in hilafet döneminde Meraga Halife'nin kızlarından birine verildi (Kâreng 1971: 4; Kasravi 1976a: 154).

Abbasi halifesi, buranın etrafını surlarla çevirtti. Bu durum, Bâbek isyanında bölgedeki halkın sığınıp yerleşmesi sebebiyle şehrin büyümesine yol açtı. Bununla birlikte X. yüzyılın başlarında askerî ve idarî merkezin Erdebil'e nakledilmesi şehrin önemini azaltmış ve sonraki dönemlerde büyüklük bakımından Erdebil'den sonra zikredilmiştir (Özgüdenli, 2004: 162).

Memun zamanında Bâbek kıyımı başladı. Bâbek H. 201/M. 816'dan H. 222/M. 837'ye kadar halifenin ordusunu birçok defa bozguna uğrattı. Boğa el-Kebir ile savaştı ve onu yendi; Efşin, Boğa'ya ordusuyla birlikte Meraga şehrine gideceğini

yazdı. Afşin de ordusunu kışlakta yerleştirdi ve böylece Meraga'yı ordusunun kışlak merkezi seçti (Kâreng 1971: 4).

H. 280/M. 893'te Meraga'da Muhammed Efşin b. Dîvdad başa geçti: sonra onun yerine kardeşi Yusuf oturdu ve H. 296/M. 909'da kendi adına Meraga'da para bastırdı. Yusuf'un zamanında burada bir hükümet konağı, bir hazine ve birkaç da devlet binası yaptırıldı. Yavaş yavaş Yusuf'un gücü arttı ve halifenin izniyle hükümetin merkezini Erdebil'e taşıdı (Kâreng 1971: 4).

Abbasiler'den sonra Meraga sırasıyla Sâcoğulları, Büveyhîler, Deylemler, Revvâdiler ve H. 446/M. 1054'te Selçukluların hâkimiyetine girdi.

H. 317/M. 929'da Sâcoğullarının son hâkimi Abu'l- Musaferu'l-Fath Meraga'da öldürüldü ve H. 332/M. 944'te Deylemler burada hükümet ettiler. Bu dönemden, Meraga'da Ruknül-devle Deylemi'nin komutanı Muhammed b. Abdürezzak ve İbrahim ve Cestan adında bastırılmış paralar bulunmaktadır (Kâreng 1971: 4).

H. 420/M. 1029'da Gaznelilerin ordusunu Meraga'da görüyoruz. H. 466/M. 1074'te Meraga, Selçuklu devletinin bir parçasıdır. Aslında Selçuklar döneminde Meraga şehrinin hükümeti Büyük Selçuklu devletine bağlı olan Ahmedî atabeyleri tarafından yönetiliyordu.

Selçuklu fetihleri sırasında Muhammed Tapar, Revvadi Kürtlerinden Vahsûzan b. Mamlan'ı Meraga valiliğine tayin etti. Meraga'da Emîr Ahmedîlî b. Vahsûzan tarafından Selçuklulara bağlı olarak kurulan atabeylik, Ahmedîlîler adıyla H. 624/M. 1227 yılına kadar devam etmiştir. Ahmedîlî, bir Kürt beyi olmakla beraber, Selçuklu emirleri arasında yer almıştır (Ayan, 2009: 162).

1116'da Meraga Atabeği Ahmedîlî, Bağdat'ta öldürüldü. Emir Ahmedîlî'den sonra Meraga valisi olarak Atabey Ak Sungur el-Ahmedîlî'yi (Meraga Atabeyliği'nin ilk Türk emiri) görünmektedir. Ak Sungur'un Ahmedîlî'nin yerine geçmesine rağmen, onun oğlu olmadığı, bilakis Türk kökenli bir adamı veya kölesi olduğu kaynakların ifadesinden anlaşılmaktadır.

Ak Sungur el-Ahmedîlî, Meraga bölgesinde Selçuklular'a bağlı olarak hüküm süren Ahmedîlî atabeylerinin en meşhurlarından biridir. Ak Sungur el-Ahmedîlî, Atabey Ahmedîlî'nin ölümünden sonra tahta çıkmış ve Meraga'da uzun süre hüküm sürmüştür. Selçuklu melikleri Tuğrul b. Muhammed Tapar ile Davud b. Mahmud'a atabeylik yapmıştır.

1122- 1123'de Mahmûd'un kardeşi ve Arran ve Azerbaycan meliki olan Tuğrul'un atabeyi Gündoğdu vefat etmişti. Bu sırada Bağdat'ta Sultan Mahmûd'un yanında bulunan Ak Sungur iktidara gitmek için izin istedi. Aslında o, Gündoğdu'nun yerine Melik Tuğrul'a atabey olmayı düşündüğü için, sultanın yanından ayrılır ayrılmaz, bu maksatla Tuğrul'un yanına giderek, onunla görüştü (Ayan, 2009: 164-165).

Neticede Ak Sungur, Melik Tuğrul ile görüşmeye gidince, onu kardeşi Mahmûd'a karşı isyana teşvik etti ve ona "Eğer Meraga'ya gidersen 10.000 süvari ve piyade derhal sana katılacaktır." dedi. Onun sözlerine itibar eden Tuğrul, Erdebil üzerine yürüdü. Ancak, Erdebilliler onları şehre sokmayınca oradan Tebriz yakınlarına gittiler. Bu sırada Sultan Mahmud'un, Emir Cüyûş Bey'i¹ Azerbaycan'a

¹ Cüyûş Bey, Sultan Muhammed Tapar'ın Türk memluklerindendi. Daha önce Musul hâkimi olan Cüyûş Bey, önce Sultan Mahmûd'a isyan etmiş, daha sonra tekrar Sultan'ın hizmetine girmişti. Sultan ondan razı olunca Azerbaycan'ı ona ikta olarak vermiş ve askerlerinin başına da kumandan olarak tayin etmişti.

gönderdiğini ve Meraga'yı ele geçirdiğini öğrendiler. Cüyûş Bey, büyük bir orduyla Ak Sungur'un valisi olduğu Meraga'da kârargah kurmuştu. Tasarladıkları planı gerçekleştirme ümitleri kalmayınca Ebher ve Zencan emiri Şirgir'e müracaat edip yardım istediler. Ancak bir sonuç alamayınca Sultan Mahmud'dan af dileyerek itaat etmeği arz ettiler (Murvarid, 1993:721).

Sultan Mahmud 1130'da Ak Sungur'u oğlu Davud'a atabey tayin etti. Bir yıl sonra sultanın ölümü üzerine Ak Sungur Davud'u sultan ilan ederek Irak-ı Acem, Meraga ve Arran'da (Erran) onun adına hutbe okuttu. Davud'un amcaları Mesud, Tuğrul ve Selçuk Şah da saltanat davasıyla harekete geçince, Ak Sungur kendi himayesinde olan Sultan Davud'u alıp Azerbaycan'a hareket etti. 1132'de Davud ile birlikte Azerbaycan'a (Meraga da dâhil) hâkim olan Ak Sungur büyük bir orduyla, Hemedan'da bulunan Tuğrul üzerine yürüdü, ancak Tuğrul'a yenildi. Tuğrul da Meraga ve Tebriz'i ele geçirdi. Ak Sungur Davud ile birlikte Bağdat'a kaçtı ve Davud'un diğer amcası Mesud'un Azerbaycan'a hâkim olması için çalıştı. Halife Müsterşid Tuğrul'a düşmanlığı sebebiyle Mesud'u sultan ve Davud'u da veliaht kabul ederek hutbeyi onlar adına okuttu. Halifeni de desteğini sağlayan Mesud, Davud ve Ak Sungur ile beraber Azerbaycan'da bulunan Tuğrul üzerine yürüdü. Meraga'ya vardıklarında Ak Sungur onlara erzak ve silah verdi. Tuğrul, Karasungur adlı emirini Ak Sungur üzerine gönderdi. Erdebil şehri önlerinde vuku bulan savaşta Ak Sungur mağlup oldu. Fakat daha sonra Tuğrul'u yenerek Hemedan'ı ele geçirdi. Kısa bir müddet sonra da yani 1133 yılında Karatekin çayırında İsmayililer tarafından öldürüldü (Özaydın, 1989: 168).

Ak Sungur'un yerine oğlu Arslanapa, 1135 yılında Sultan Mesud'a karşı Halife Raşid -Billah'ı desteklemek için Bağdat'a gider. Arslanapa daha sonra kardeşi Şir ile Sultan Muhammed b. Mahmüd'un hizmetine girdi (1154'te). Sultan da onu oğlu Davud'a atabey tayin etti. Bu durum Azerbaycan'daki rakibi İldeniz ile aralarının açılmasına sebep oldu. Arslanapa, Gürcüler'in Dvin'i işgal etmeleri üzerine Gürcistan seferine çıkan İldeniz'in yanında sefere katıldı ve Gürcü Kralı Giorgi bozguna uğratıldı. Ancak bu dostluk ve barış dönemi uzun sürmedi. Birkaç yıl sonra araları yine bozuldu. Halifenin Arslanapa'nın isteğine uyarak yanında bulunan şehzade Davud'u sultan ilan edip adına hutbe okutması İldeniz'i öfkелendirdi ve oğlu Pehlivan'ı büyük bir orduyla Arslanapa üzerine gönderdi. Arslanapa yenilip Meraga'ya kaçtı (1167-1168'de) Pehlivan onu muhasara etti, fakat sonunda taraflar arasında anlaşma sağlandı (Özaydın, 1989: 168-169).

Arslanapa 1174-1175 yılında öldü ve vasiyeti üzerine yerine oğlu Feleküddin geçti. İldenizliler'le Ahmedîliler arasındaki mücadele bu dönemde de devam etti. Pehlivan b. İldeniz Feleküddin üzerine yürüdü ve Ruindej (Revandiz) Kalesi'ni kuşattı. Kaleyi ele geçiremeyeceğini anlayınca kuşatmayı kaldırıp Meraga'ya hareket etti, kardeşi Kızılarşan'ı da Tebriz'e gönderdi. Pehlivan Meraga halkıyla savaşırken askerlerinden bir grup Meragalılar'ın eline esir düşmüştü. Akıllı ve ileri görüşlü bir kişi olan Meraga kadısı Sadreddin bu esirlere çok iyi davrandı ve yeni elbise giydirip onları serbest bıraktı. Bu davranış Pehlivan'ın hoşuna gitti; kadı Sadreddin'in teklifi üzerine Tebriz'in teslim edilmesi şartıyla Meraga'yı muhasara etmekten vazgeçti (Murvarid, 1993: 725).

Feleküddin'den sonra 1188-1189'da Ahmedîlî hanedanının başına kardeşi Alaaddin Körpearslan (Karasungur) geçti. Alaaddin, son Selçuklu Sultanı Üçüncü

Tuğrul'un Halife Nasır'a karşı savaşa hazırlandığı sırada Hemedan'a giderek onun emrine girdi ve sultandan yakın ilgi gördü; Sultan, oğlu Berkyaruk'u ona teslim etti. Alaaddin 1205-1206 yılında ildenizli Ebü Bekir'e karşı Erbil hâkimi Muzafferüddin Gökböri ile ittifak yaptı; fakat Ebü Bekir eski kölelerinden Aydoğmuş ailesinin yardımıyla Meraga üzerine yürüyünce Alaaddin Urmiye ve Uşnu karşılığında şehri ona terk etmek zorunda kaldı. H. 604/ M. 1207 -1208'de ölen Alaaddin Körpearslan o devrin en adil hükümdarlarından biri idi (Özaydın, 1989: 169).

Alaaddin ölünce ildenizli Ebü Bekir Meraga'nın geri kalan kısımlarını da zapt etti. Ahmedîlî hanedanı bu tarihten itibaren kadınların eline geçti. Celaleddin Harzemşah'ın veziri Şerefülmülk 1227'de Revandiz'i kuşattığı zaman kalede muhtemelen Alaaddin Körpearslan'ın kız torunlarından biri bulunuyordu ve ildenizliler'den Özbek'in oğlu Hamüş ile evliydi.

Moğollar dönemi Meraga tarihi 2. bölümde ayrıntısıyla anlatılacaktır.

İlhanlıların yıkılmasının ardından Meraga sırasıyla Celayirliler, Timurlular, Kara Koyunlular, Ak Koyunlular ve Safeviler tarafından yönetildi. Osmanlı-Safevi savaşlarında H. 941/M. 1534 ve H. 993/M. 1585 yıllarında iki defa Osmanlıların eline geçen şehir bir süre de bu devlete bağlı kaldı.

I. Abbas zamanında (1587-1629) tekrar Safevilere bağlanan Meraga, H. 1136/ M. 1723 yılında bölgenin hâkimi Feridun Han'ın padişaha tâbi olmasıyla bir daha Osmanlı hâkimiyetine girdi (Minorsky, 1955: 732).

XVIII. yüzyılın ilk yarısına ait bir tapu tahrir defterinden o tarihlerde şehirde 1676 ev bulunduğu ve bunun 1548'inin Müslümanlara, altmış beşinin Hristiyanlara,

altmış üçünün Yahudilere ait olduğu öğrenilmekte ve bu bilgilerin ışığında şehrin toplam nüfusunun 8380 kişi olduğu 7740 Müslüman (% 92,361), 325 Hristiyan bulunduğu tahmin edilmektedir. Yine aynı defterde şehrin yıllık vergisi 145.100 akçe olarak görülmekte ve Meraga'nın XVIII. yüzyılın ilk yarısında Ortaçağ'da yaşadığı gösterişli günlerden uzak, küçük bir sınır kasabasına dönüştüğü anlaşılmaktadır. Şehir 1828'de Ruslar tarafından işgal edilmiş, ardından tekrar İran'ın hâkimiyetine geçmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında Ruslarla Osmanlılar arasında el değiştiren Meraga savaştan sonra yeniden İran'a bağlanmıştır; halen Azerbaycan-ı Şarki (Doğu Azerbaycan) eyaleti (ustan) içerisinde kendi adını taşıyan ilin merkezidir (Özgüdenli, 2004: 163).

1.4. Meraga Şehrini Bugünkü Sosyo-Kültürel Durumu

Hamdullah Kazvini, Meraga ahalisinin dilin Araplaşmış bir “Pehlevi dili” olarak nitelemekte, Zencan şehrinde de temiz bir Pehlevi dili konuşulduğunu belirtmektedir (Hamdullah Müstevfi Kazvini, 1983: 87).

Yunis Murvarid “Meraga” adlı kitabında, Meraga'nın dilini Pehlevi olduğunu belirtir ve Türkçenin Azerbaycan'a (Meraga dâhil) yayılmasını Selçuklar döneminden başlatarak şunları yazar:

“Tarihçilerin yazdığına göre, Selçuklar döneminde Türkler büyük gruplarla İran'a geldiler ve Irak'ta, İran'da büyük hükümet kurdular. Selçuklardan sonra Azerbaycan, Fars, Ermenistan ve başka yerlerde Atabeyler hüküm sürdüler, sonra Harzemler ayaklandılar. Moğollardan sonra Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular başa geçtiler.

Anadolu’da Osmanlılar büyük ve tarihî işler yaptılar. Bunların hepsi Türklerin eli ile yapıldı, bu da Türklerin İran’da ve bu çevrede çoğalmasına müsait bir zemin hazırladı (Murvarid, 1992: 108).”

Bugün Azerbaycan coğrafyasında genellikle, çeşitli ağızlarıyla Türkçe yaygındır. Ancak çok az sayıda Ermenice ve Tatça konuşur bulunmaktadır. Son zamanlarda Kürtlerle komşu bazı köy ve şehirlerde Kürtçe yayılmaya başlamıştır. Bugün İran’da Farsça üstün bir konumda olduğundan dolayı Azerbaycan’da da bazı aileler çocuklarıyla Farsça konuşmaktadırlar. Ancak eskileri Meraga’da Ermeni aileleri olmasına rağmen bugün hemen hemen herkes Türkçe konuşmaktadır.

İran ordusunun 1951’de yayımladığı Coğrafi Sözlüğü kitabı cilt 4’te Meraga ili 956 köy ve yerleşim merkezi içermekteydi (Razmara, 1951). Bazı köy veya kasabalar büyüyüp merkezîlik kazandıktan sonra ve bölgeyi kalkındırmak amacıyla önce ilçe ardından da il statüsüne geçerek Meraga ilinden ayrılmışlardır. Örneğin 1986’da Meraga ilinde sadece 313 köy ve yerleşim merkezi kalmıştır. O zaman ilin aile sayısı 76538 ve nüfus 417510 idi. Bu nüfusun %43’ü şehirlerde ve %57’si köylerde yaşamaktaydılar. Aile boyutu ortalama 5/5 idi. Bu boyut şehirde 4/9 köyde ise 5/9 idi. O zaman ilin nüfus sıklığı kilometre karede 77/5 kişiydi. Bugünkü Bunab, Tekap, Şahindej, Acabşir, Malekan, Çaharoymag, Miyanduab illeri 1951’deki Meraga ilinden ayrılmışlardı (Statistical Centre of Iran, 2014).

Aşağıdaki tabloda bazı yıllara göre Meraga ilinin aile ve nüfus sayısı verilmiştir:

Tablo 1 – Bazı yıllara göre ilin ev ve nüfus sayısı

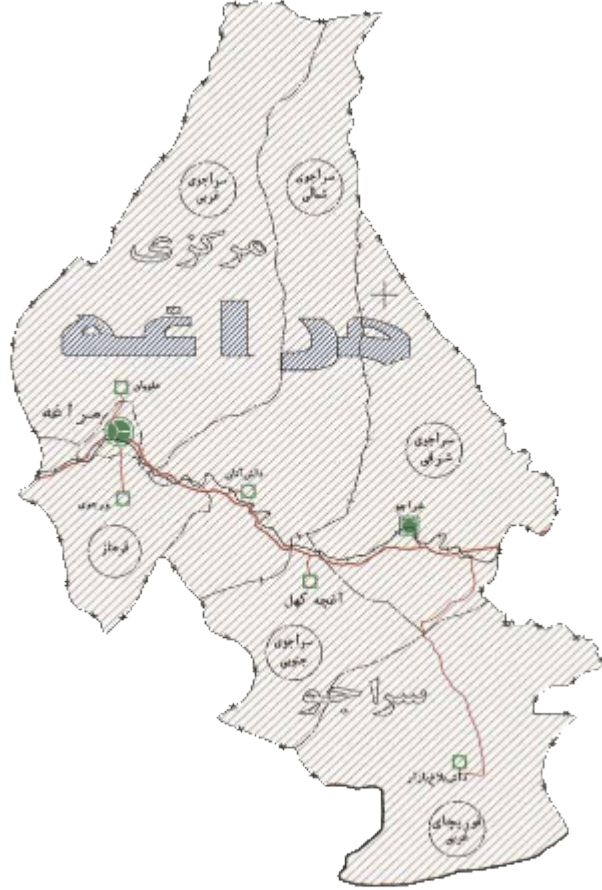
Nüfus		Aile		Yıl
1966 yılına göre çoğalma	Sayı	1966 yılına göre çoğalma	Sayı	
100/0	252067	100/0	47440	1966
22/7	309321	13/7	53951	1976
65/6	417510	61/3	76538	1986

Tablodaki verilere göre 1966’dan 1986’ya kadar yaklaşık aile sayısı 29098 ile %41/9 ve kişi sayısı 108189 ile %35 artış göstermiştir. Bu arada Meraga şehrinin nüfusu %45/5 artmıştır. 1986 istatistiklerine göre bu ilin 417510 kişisinden 214438’i erkek ve 203072’si kadındır (Statistical Centre of Iran, 2014).

2011 ülke istatistiklerine göre ülke nüfusu 75 milyon 149 bin 669 kişidir. Bu istatistiklere göre Meraga ilinin nüfusu 247681’dir. Bu da eyaletin 6,7’sini oluşturmaktadır. Bunlardan 125283 kişi erkek ve 122398 kişi kadındır. Bu ilde 163859 kişi şehirde ve 83822 kişi köylerde yaşamaktaydılar. İldeki aile sayısı 70546’dır. Bunlardan 47982 aile şehirde; 22564 aile köylerde yaşamaktadır (Statistical Centre of Iran, 2014).

2011’de Meraga ilinde 3413 evlenme ve 599 boşanma kaydolunmuştur. Bunlardan 2151 evlilik, 444 boşanma şehirlerde ve 1262 evlilik, 155 boşanma köylerde olmuştur. (Statistical Centre of Iran, 2014).

Son ÷lke b÷l÷nmelerine g÷re Meraga ili iki il÷eden (Merkezi ve Seracu), 6 bucak ve iki şehir (Meraga ve Haracu)'den oluşmaktadış. Bu ile bağlı 158 k÷y bulunmaktadır.

Meraga şehrinin n÷fusu (kent merkezi) 1976'da 65172 kişi, 1986'da 100679 kişi, 1991'de 117388 kişi, 1996'da 132318 kişi, 2006'da 149929 kişi ve 2011'de 162275'tir (Statistical Centre of Iran, 2014).

2011 verilerine g÷re on yaş ve ÷zeri kişilerin sayısı 210586'dır, bunlardan toplam 81603 kişi şalışmaya elverişlidir ve bunların 73907'si şalışmaktadır, 7696'sı işsizdir. Ekonomik a÷ıdan şalışmakta olmayanların toplam sayısı 126909'dır. Bunlardan 39251'i ÷ęrenci, 66630'u işsiz gelirli olanlar, 9620'si ev hanımı ve

11408'i de diğerleridir. Ekonomik açıdan aktif olanların sayısı şehirde 50574'tür. Bunlardan 44448'i çalışandır, 6126'sı işsizdir. Köylerde ise 31029 kişiden 29459'u çalışan ve 1570'i işsizdir. Şehirde 29946 öğrenci, 8845 işsiz ve geliri olan, 42354 ev hanımı; köylerde ise 9305 öğrenci, 775 işsiz gelirli olan ve 24276 ev hanımı vardır. Bu ilde 20581 kişi çiftçilik, ormancılık ve balıkçılıkla uğraşmakta, 257 kişi madende, 10102 kişi endüstri sanayisinde, 328 kişi elektrik ve gaz işlerinde, 256 kişi su ve kanalizasyonda, 10135 kişi inşaatta, 7360 kişi marketçi ve araba tamircisi olarak ve 4390 kişi de ulaşımda çalışmaktadırlar (Statistical Centre of Iran, 2014).

218565 dönüm araziden 99614 dönüm çiftçilik ve 97579 dönüm otlaktır (Statistical Centre of Iran, 2014).

2011'de Meraga şehri için en yüksek ısı ortalaması Temmuz ayında 39,6 derece ve en düşük soğuk ortalaması Şubat ayında eksi 4 derece kaydolunmuştur (Statistical Centre of Iran, 2014).

En yüksek yağmur oranı Mayıs ayında 85.9 mm kaydedilmiştir. Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında ise hiç yağmur yağmamıştır. Temmuz ve Ağustos ayları en çok güneşli aylar, Aralık, Ocak ve Şubat ayları en soğuk ve buzlu günlere sahiptir. Haziran, Temmuz, Mart, Ağustos ve Eylül ayları rüzgârlı olur (Statistical Centre of Iran, 2014).

Meraga ilinde 13034 çiftçinin tarım ve çiftçilik için yeri varken 898 çiftçinin tarım ve çiftçilik için yeri yoktur (Statistical Centre of Iran, 2014).

Meraga ilindeki iki şehir ve 57 köy yani toplam 32522 ev, yakıt için doğal gaz kullanmaktadır (Statistical Centre of Iran, 2014).

Meraga ilinde 6 yaş üzeri 224547 kişiden toplam 183359' okuryazardır. Bunlardan 98096'sı erkek ve 85263'ü kadındır. Bunların da 127372'si şehirde ve 55987'si köydedir (Statistical Centre of Iran, 2014).

Meraga ilinde toplam 34 banka şubesi bulunmaktadır (Statistical Centre of Iran, 2014).

Meraga'da iki devlet hastanesinde toplam 234 yatak bulunmaktadır. 18'i şehirde bulunmak üzere 21 sağlık merkezi ve 71 sağlık evi vardır. Meraga'da bulunan 4 sinemadan sadece bir tanesi 558 koltukla kullanıma açıktır. 9 tane de yayınevi faaliyettedir. Birisi çocuklar için olmak üzere 4 tane genel kütüphane vardır. Bunlarda yaklaşık 420 bin cilt kitap bulunmaktadır (Statistical Centre of Iran, 2014).

Meraga ilindeki meslekler ve gelir kaynaklarının dağılımı Meraga'nın ekonomi faaliyetlerinde bir çiftçilik merkezi olduğunu göstermektedir. Bölgedeki en önemli üretim sanayisi; kuru yemiş, kuru üzüm, bal, süt ürünleri, deri ve ipek ve yün halı gibi ekonomik faaliyetlerinin çiftlik ile alakalılığını göstermektedir (Murvarid, 1993: 195).

Bu şehrin 20 bin dönümlük bağlarından yılda yaklaşık 237 bin ton meyve; elma, üzüm, ceviz, badem, kayısı ve erik üretilmektedir. Bu ürünlerin %70'i yurt dışına ihraç edilmektedir (Statistical Centre of Iran, 2014).

Meraga'da üretilen ürünler eski Sovyetler ülkelerine, Türkiye, Romanya, Polonya, İngiltere, Fransa, Kanada, Hollanda, Belçika, Almanya, Makedonya, Ukrayna, Kuveyt, Irak, Birleşik Arap Emirlikleri, Jamaika, ...ülkelerine ihraç olunmaktadır (Murvarid, 1993: 228).

Meraga şehri üzüm ve meyve bağları ile çevrelenmiştir. Sofi ırmağının etrafı ve kuzey deresi bu meyve bağları ile doludur. Ünlü Meraga elması çoğunlukla Mürdü çayının çevresi, Mugancıg ve Seracu köylerinde yetişmektedir. Badem, ceviz ve üzüm ise daha çok Sofi çayının çevresi, Çıkan ve Çuvan köylerinde yetişir (Murvarid, 1992: 198). Meraga ilinde üretim için uygun olan arazi dem ve sulu olarak toplam 99629/7 dönümdür (Statistical Centre of Iran, 2014).

Meraga şehrinin üzüm bağları ülkenin en düzenli bağlarından sayılmaktadır. Her yıl bu bağlardan elde edilen kuru üzümün çoğu yurt dışına ihraç olunmaktadır. Bu malların kalitesinden dolayı bu ürünün bu pazarlarda önemli bir yeri var (Dehhoda, 1998: 20595).

Meraga, yılda 65 bin m² ipek halı üretimi ile ülkede halı üretimi bakımından ikinci sıradadır. Bunların %70'i ihraç olunmaktadır (Farmandari-yi Wige-yi Shahrestan-i Meraga, 2014).

Bu ilde en önemli sanayi ve zanaat el sanayisi, gıda üretim sanayisi, büyük sabun fabrikaları, cam vs. sayılmaktadır. Bu il kara, demir yolu ve hava ulaşımı bakımından iyi bir konumdadır. Ucuz işçi ve yer, konum, doğal kaynaklar, güzel hava ekonomi amaçlı yatırım için müsait bir zemin hazırlamaktadır.

Meraga, demir yolu istasyonu Tahran – Tebriz demir yolu üzerine kurulmuştur. Tahran’dan 607 ve Tebriz’den 129 km uzaklıktadır. Bu istasyon 10 Kasım 1956’da açılmıştır. Y k ve yolcu taşıma, coğrafı ve askeri konumu bakımından ülkede  n sıralardadır. Bu istasyonda vagon ve lokomotifler için temel onarımlar da yapılmaktadır (Murvarid, 1993: 265).

Meraga ilinin coğrafı konumu ve demir yolundan dolayı bölge ihtiyaçlarını gidermek için demir yolu kenarında büyük bir petrol deposu ve 20000 tonluk silo yapılmıştır (Murvarid, 1993: 273).

Sehend havalimanı, eyaletin güneyindeki tek havalimanıdır. Bu havalimanında sadece Tahran – Meraga ve Meraga – Tahran uçuşları yapılmaktadır.

Meraga şehri kara yoluyla doğu ve batı tarafından Heştrud ve Bunab şehirlerine bağlanmaktadır. Bunab caddesi iki şeritlidir, Heştrud caddesi ise iki şeritli olmak üzeredir.

Ülkenin en meşhur klasik sabunu iki asır önce Meraga ilinde ilk klasik sabun fabrikasında üretildi. Meraga sabunu koyunun kuyruk yağından yapılır. Bu sabunda kimyasal ürünlerin kullanmamasından dolayı vücut ve sa  yıkama için uygundur.

PH'i uygun ve deride alerji yapmaz ve saç köklerini de güçlendirir (Farmandari-yi Wige-yi Shahrestan-i Meraga, 2014).

Ağızlardan düşmeyen mahalli tatlılarından olan Meraga sucuğu ve basluğu (lokum gibi bir tatlı) bu bölgenin özel hediyelerindendir. Baslug nişasta, su, şeker, gül suyu, ceviz, tereyağı ve Hindistan cevizi tozundan yapılır. Sucuk ise pekmez, nişasta, badem içi, gül suyu ve kakuleden yapılır (Murvarid, 1993: 232-233).

Miktar ve kalite bakımından bu eyalette ünü olan bal, Meraga ilinin mahalli ürünlerindendir. Buradaki balın bu özelliklere sahip olmasının nedeni Meraga dağlarının otlakları (özellikle Sehend otlakları) ve çiçeklerin bol olmasıdır. Sehend yamaçlarında yaylak ve kışlak otlaklarının 170 bin dönümü arı besleme ve bal üretme için en uygun yerlerdendir (Farmandari-yi Wige-yi Shahrestan-i Meraga, 2014).

Meraga'nın çeşitli hediyeleri, turistleri ve Nevruz bayramı misafirlerini çekmektedir. Tarihî eserleri, turistik ve doğal güzellikleri ziyaret eden misafirler, turistler, hediye olarak ipek halı, basluk (Meraga tatlısı), sucuk, ceviz, badem, yemiş, Sehend balı, sabun, pekmez, peynir ve kaymak gibi ürünlere ilgi duymaktadır.

Surh Kümbeti, Gerd Kümbeti, Gök Kümbeti (üçü de Kaçarlar dönemine ait), Gaffariye Kümbeti (İlhanlılar devrine ait), Verö'nin Mihr mabedi (en eski bina), Ağalar Mezarı (yazılı taşlar müzesi), Ohedî Merage'nin Mezarı (8. asrın şairlerinden), Huvans Kilisesi (İlhanlı devrinde Hristiyanlarından kalan tek kilise) ve Meraga Rasathanesi (Murvarid, 1993: 277), Hampuil Mağarası ve Alaviyan Barajı Meraga şehrinin tarihi ve turistik yerlerindendir. İslam döneminin kültür, sanat ve dinî eserlerini Yazılı Taşlar Müzesinde görmek mümkündür.

Turist, özellikle yerli turist çekme bakımından Meraga ili iki özelliğe sahiptir: birincisi Meraga şehrinin özel durumu ve ikincisi de bu ilin turist çekici köyleridir.

Tarihî ve doğal potansiyeller; özellikle Alaviyan barajı ve çevresindeki çeşitli meyve bağları ve tarlaları, kayalı köyler, bölgedeki çeşitli tarihî eserler, turistik Sehend dağı yolu, bölgenin uygun iklimi bölgeye turist çekmektedir. Bugün bunlarla Meragalılar ve komşu iller de (Bunab, Malekan ve Miyanduab) ilgilenmektedir.

Hampuil mağarası turistik bölge yaratma için en uygun olanaklardan birisi sayılmaktadır. Bu mağara Meraga'nın 15 km uzaklığında Güşayiş köyünün yanındadır. Bu mağara halk arasında "Göverçin" mağarası adıyla tanınmaktadır. Bu mağaranın önemi derin ve korkunç kuyularından dolayıdır. Bu açıdan mağaracılar, araştırmacılar ve dağcılar dikkatini çekmektedir (Farmandari-yi Wige-yi Shahrestan-i Meraga, 2014). Ne yazık ki bu doğal güzelliği sahiplenip bölgenin kalkınmasına ve gelir kaynağına dönüştürmeye henüz bir yetkili veya kurum talip olmamıştır.

Verö'nin Mihr mabedi ülkede tanınan dört Mihr mabedinden biridir. Eyaletin en eski tarihî eserlerinden sayılmaktadır. Bu bina İslam'dan sonra İlhanlılar

döneminde hangâh olarak kullanılmıştır ve binanın asli sahnı güzel suls² hattıyla Kur'an ayetleriyle süslenmiştir (Farmandari-yi Wige-yi Shahrestan-i Meraga, 2014).

Safeviler devrinin sonunda bölgenin sayılı âlimlerinden olan Molla Masum'u burada defnetmişlerdir; dolayısıyla o günden beri burası Molla Masum ziyaretgâhı olarak tanınmaktadır.

Meraga Üniversitesi: Ana bir üniversite olarak bu şehirde kurulmuştur. Ziraat, temel bilimler, fen ve mühendislik ve sosyal bilimler fakültelerinden oluşmaktadır. Güzel sanatlar fakültesi de bu üniversitede açılmak üzeredir.

Meraga Azad İslami Üniversitesi, Meraga Uzaktan Öğretim Üniversitesi, İlmi ve İşlevsel Üniversite, Meraga Tıp Bilimleri Fakültesi, Meraga Kur'an Bilimleri Fakültesi, Astronomi ve Fizik Araştırmaları Merkezi, Çiftçilik Araştırmaları Müessesesi, Fosiloji Araştırmalar Merkezi ve Meraga İlmiye Hozesi (medrese) Meraga'da bulunan diğer bilim ve araştırma merkezleridir (Farmandari-yi Wige-yi Shahrestan-i Meraga, 2014).

Arapların İran'a saldırılarından sonra ve İslam'ın yayılmasıyla birlikte Meraga halkı İran'ın diğer bölgeleri gibi Müslüman oldu. Türklerin ve Selçukluların gelmesinden önce Meraga halkı Şafii mezhebindeydiler. Ancak Selçuklular bölgeye geldiklerinde İran'ın doğusundan getirdikleri Hanefi mezhebini yaymaya başladılar. Hamdullah Müstevfi'nin yazdığı gibi Safevilerin ortaya çıkmasına kadar Meraga halkı Hanefi mezhep inancındaydı. Ancak Timur'un gelmesi ve şah İsmail Safevi'nin ortaya çıkmasından sonra ister istemez Şii inancının etkisinde kalıp zaman içerisinde Şii inancını kabul edip ona bağlı oldular (Murvarid, 1993: 94).

² Suls yazısı Arap alfabesi ile yazılan bir hat sanatıdır.

Meraga ilinde birkaç Hristiyan aile de yaşamaktadır. Bu ailelerin sayısı 1924'den önce azımsamayacak kadar fazlaydı, ancak bunların birçoğu 1920 ve 1924 olaylarından sonra Sovyetler döneminde bugünkü Ermenistan'a göç ettiler. 1986 istatistiklerine göre bu il halkının %99/8'i Müslüman'dır. Geri kalan %0/2'sini başka dinler özellikle Hristiyanlar oluşturmaktadır (Statistical Centre of Iran, 2014).

Meraga halkının mezhebi özellikleri inançlarına sıkı bağlı olmalarıdır. Muharrem ayının ilk on günündeki yas törenleri bu iddianın ispatıdır. Sefer, Ramazan ve diğer günlerde yapılan çeşitli yas ve anma törenleri Meraga halkının Şii inancına sıkı sıkıya bağlı olduğunu açıkça desteklemektedir. Azerbaycan'ın diğer şehirleri gibi Meraga şehrinde de her yıl Zilhicce ayında yani Kadir Bayramından sonra şehrin dört bir yanına siyah, kırmızı ve yeşil bayraklar asılır. Türbeler, camiler, tekkeler hatta evlerin kapılarına bu bayraklar asılarak Hz. Hüseyin'in yas günlerinin yaklaştığı haber verilir. Muharrem'in ilk on günü şehrin bütün mahallelerinde üç öğün yemek verilmekte ve bazen Muharrem'in diğer günlerinde ve Sefer ayında mahalle camilerinde mahalle halkının maddi durumuna bağlı olarak akşam yemeği ikram edilmektedir.

Meraga ilinde 397 vakıf bulunmaktadır. Bu vakıflar; bağ, hamam, tarla, meyve bağları vs. den ibarettir (Murvarid, 1993: 232-233).

Meraga’da Muharrem geleneklerinden biri de “şahsey vahsey” desteleridir. Muharrem ayı başladığında akşamları halk eline sopa veya kılıç alarak gruplar halinde “şahsey vahsey” bazen de “heyder heyder” sloganı atarlar. “şahsey vahsey” sözleri “şah Hüseyin vah Hüseyin” sözcüklerinin değişmiş hâlidir. Gençler bu destelerin önünde bayraklar, tuğlar ve fenerlerle önde giderler.

Aşure günü halk çıplak ayaklarıyla yürüyerek tezahüratta bulunurlar. Bütün halk Muharrem ve Sefer aylarında siyah gömlek giyerler. Meraga’nın meşhur Muharrem yas törenleri Hacı Gafar Hüseyiniyyesinde yapılır.

2. Bölüm

İlhanlılar Zamanında Meraga

2.1. İlhanlı Hükümdarları ve Meraga Şehri

“Harzemşah Muhammed (1200-1221), Horasan’dan sonra Mazenderan, Maverâünnehir, Kirman ve Irak-i Acemi İmparatorluğunun sınırlarına katarak yaklaşık yarım asırdan beri kesintiye uğrayan İran coğrafyasının siyasi birliğini yeniden tesis etti. Ancak, bütün düşmanlarını ortadan kaldırıp batıdaki son siyasi rakibi Abbasi halifesi ile mücadeleye girdiği zaman, doğuda İran kapılarını tehdit eden yeni bir tehlike ile karşı karşıya kaldı (Moğol istilası). Harzemşahlar ile Moğollar arasındaki anlaşmazlık Cengiz Han (1206-1227)’ı H. 616/M. 1220 yılında güçlü bir orduyla harekete geçirdi” (Özgüdenli, 2009: 43).

Harzemşah Muhammed, Moğollara karşı bir meydan savaşı yapmak yerine, ordusunu şehirlere taksim ederek savunma savaşı yapmayı tercih etti. Ancak, önce Otrar ve Hucend, ardından da Buhara ve Semerkant gibi önemli Maverâünnehir şehirleri birbiri ardından Moğolların eline geçti ve otuz bine yakın sanatçıyı kendi ülkelerine gönderdiler. Bu durumda mücadeleyi manasız gören Harzemşah Muhammed Moğolların eline geçme korkusuyla Horasan üzerinden Irak-i Acem, Mazenderan ve sonunda da Hazar denizindeki Abeskun adasına sığındı. Kısa bir süre sonra 1220 yılında, orada öldü. Moğol ordusunun ilerlemesi devam ediyordu, kuzeye akın yapıp Azerbaycan ve Meraga şehrini de viran ettiler (Saanders, 1984: 62-63 ve Özgüdenli, 2009: 43). Harzemşah’ın büyük oğlu Celâleddin, babasının yerine sultan ilan edildi. Celâleddin yaklaşık on yıl boyunca kuzey Hindistan, Irak-ı Acem ve

Azerbaycan’da başarılı bir şekilde mücadele verdiyse de, Harzemşahlar devleti sona erdi (Kafesoğlu, 1992: 253-262).

Moğolların istila ettikleri bölgeler Cengiz’in ölümünden sonra onun oğulları arasında bölündü ve Mengü (1251-1259), Moğol tahtına çıkışının ardından, kardeşlerinden Kubilay (1260- 1294)’ı Çin’e gönderirken, Hülâgü (1256-1265)’yü de batı fütuhatını yönetmek üzere İran’a tayin etti. Hülâgü’nün H. 653/M. 1256 yılında Ceyhun nehrini geçerek Horasan’a girmesiyle, İran’da Moğol hâkimiyetinin ikinci devresi (İlhanlı çağı) başlamış oldu (Özgüdenli, 2006: 164).

İlhanlı devletinin kurulduğu saha, bir zamanların ihtişamlı devleti Abbasi İmparatorluğunun ve ondan önce de Sasanilerin merkezi gücünü oluşturan eyaletler idi. Dolayısıyla burada çok güçlü bir devlet tecrübesine ve zengin tarihsel kültüre sahip zümreler vardı. Moğollar, İran'a geldikleri zaman karşılaştıkları bu idari zümreyi dışlamadılar. Aksine beraberlerinde getirdikleri diğer yönetici zümreye payanda yaparak, onları devletin asli unsurları yaptılar (Reşidüddin, 1959b: 734-735).

Yönetimin bir tarafında devletin kurucusu Moğollar, askeri aristokrasiyi (kılıç ehli) temsil ederken; diğer yanda idari ve mali sahada İranlılar sivil örgütü (kalem ehli-bürokrasi) oluşturmaktaydılar. Hükümdar ise iki kanadın üzerinde bir hakem rolündeydi. Yetenekli hükümdarlar mevcut olduğu sürece fazla sorun yoktu. Ancak tersi durumlarda hemen iki kanat arasında sürtüşme başlıyor, tabiatıyla devletin ahengi ve hükümdarın otoritesi hemen sarsılıyordu. İdarî ve malî alanlar dışında İlhan Hülâgü kültürel sahayı da İranlılar' a havale etmiştir. Kendisi bozkır kültürüne

göre yetişmiş ve dini yönden Budist inancındaydı. İran'a gelirken yanında çok sayıda Budist rahip yanı sıra şaman ve müneccim vardı (Reşidüddin, 1959b: 701).

Hülâgü ve halefleri devlet eliyle İran kültürünün gelişip yaygınlaşmasına önemli katkılar sağladılar.

Yakındoğu coğrafyasının çok kültürlü ortamında hükümlerini sürdürebilmek için çok dikkatli bir politika takip etmek mecburiyetinde olan Moğollar, bir yandan da kendi yasalarını pratikte uygulamakla yükümlüydüler. Efsanevi ataları Cengiz Han tarafından konulan bu yasalar değiştirilemezdi (Erdem, 2000: 10). Yasaya uymayanlar makam ve dereceleri ne olursa olsun cezalandırılırlardı. Her Moğol hükümdarı gibi Hülâgü Han da Yasalara uymakla yükümlüydü. Nitekim o, kurultay kararı gereği İran seferine çıkarken Cengiz Han Yasasının dışına çıkmaması hususunda bizzat ağabeyi Büyük Kaan Mengü tarafından uyarılmıştı (Reşidüddin, 1959b: 687). Cengiz Han Yasası sadece devletin yönetimi veya askeri sistem hakkında değil daha çok toplumsal bağlamda adli (yargı), malî, sosyal ve kültürel alanları da kapsıyordu. Hülâgü Han'ın bu yasayı hâkimiyeti altında yaşayan tebanın % 90'ın Müslüman olduğu Yakındoğu coğrafyasında uygulamasının ne kadar zor olduğu bir gerçektir (Cüveyni, 1991: 16). Bununla beraber İslam âlimlerinin Cengiz Han Yasalarının ve kurallarının pek çoğunun şeriata da uygun olduğunu ifade etmeleri ile daha başlangıçta iki taraf arasında uyuma ve anlayış çabalarının oluştuğunu söyleyebiliriz (Cüveyni, 1991: 18).

Hükümet'in merkezi Meraga, Tebriz ve Sultaniye şehirleri olmuştur. Hülâgü (1256-1265), büyük kağana bağlı kalarak İran'da büyük bir devlet kurmayı

tasarlamıştır. Hülâgü zamanında İran, Irak, Azerbaycan ve Anadolu'nun doğusu İlhanlı hâkimiyetine girmiş ve İran ve Azerbaycan bölgesindeki sultan ve beyler, onun egemenliğini hemen tanımışlardır. Moğol egemenliğini tanımayan İsmaililer ünlü Alamut Kalesi'ne sığınarak direnmek istemişler de başarılı olmamışlardır. Hülâgü 1258 yılında Bağdat'ı ele geçirerek Abbasi Halifeliğine son vermiştir. Bağdat'ı aldıktan sonra Abbasilerden kalan 500 yıllık hazine ve defineler Hülâgü'nün eline geçti. Bağdat'ın işgali bütün İslam dünyası için bir felaket olmuştur. Bu işgal İslam medeniyetinin duraklamasına yol açmıştır (Reşidüddin, 1959b: 692-717).

Türkiye Selçuklu Devleti'ni de egemenliği altına alan İlhanlılar yaklaşık yüzyıl Anadolu'yu yağma etmişlerdir. Suriye ve Filistin'i ele geçirdikten sonra Mısır'a yönelen İlhanlılar, Memluklar tarafından durdurulmuştur (Özgüdenli, 2006: 164).

Ahmet Teküdar döneminden itibaren Müslüman olmaya başlayan İlhanlıların büyük bir bölümü, Gazan Han Mahmut zamanında İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Bu devlet 1335'te Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra parçalanarak yıkılmıştır. Toprakları üzerinde Ak Koyunlu, Kara Koyunlu devleti ve Irak topraklarında da Celayirliler devleti kurulmuştur (Gadyani, 2006: 151).

İlhanlı Hükümdarları:

1. Hülâgü (1258 - 1265)
2. Abaka Han (1265 - 1282)

3. Ahmet Teküdar (1282 - 1284)
4. Argun Han (1284 - 1291)
5. Geyhatu (1291 - 1295)
6. Baydu (1295)
7. Mahmud Gazan (1295 - 1304)
8. Muhammed Hudabende (Olcaytu) (1304 - 16)
9. Ebu Said Bahadır (1316 - 1335)

Bütün bu hükümdarlar, Türk tarihinin belirli şahsiyetleridir. Kısa olmakla beraber, her birinin devri olumlu veya olumsuz yönden bariz vasıflar taşımış ve sonraki zamanlarda da derin iz ve etki bırakmıştır.

Hülâgü Bağdat'ın işin bitirdikten sonra Hemedan ve Kirmanşah yolundan İran'a döndü ve Azerbaycan'a yerleşti ve yazın ilk günlerini Meraga şehrinde geçirdi (Cüveyni, 1991: 481-483). Bağdat ve başka ülkelerden (Gürcistan, Ermenistan ve Rum, Lor ve Kürt ülkelerinden) yağmaladığı hazineleri Azerbaycan'a getirdi. Bu hazinelerin bir kısmını Urmiye gölü içindeki adaların birinde, yani dayanıklı bir bina yaptırdığı Şahi adasında, bir arada tutmaya çalıştı ve bir kısmını da kardeşi Mengü Kaan'a gönderdi (Reşidüddin, 1959b: 716-717).

Hülâgü'nün zamanında hazinedarlar yavaş yavaş bunların çoğunu çaldılar ve tüccarlara sattılar. Kalanları da Ebu Said, hükümet olmak amacıyla ordunun gönlünü almak için harcamıştır (Reşidüddin, 1957: 23).

Hülâgü H. 663/M. 1265 yılında Miyanduab şehrinin yakınındaki Cığatu ırmağının yanında 48 yaşında öldü. Onu Azerşehir'in yakınında bir tepenin (Şahi dağı) üstüne defnettiler (Hamdullah Müstevfi Kazvini, 1983: 590). Moğolların

âdetlerine göre onun yalnız kalmaması için birkaç güzel kızı onun yanına gömdüler (Murvarid, 1992: 734).

Abaka Han, babası Hülâgü ile birlikte Bağdat'ın zaptına katıldı. Hülâgü'nün ölümü üzerine 1265'te tahta çıktı. Aynı yıl Bizans İmparatoru VII. Mikhail'in gayrimeşru kızı Maria Despina (*Maria Despina Palaiologina*) ile evlendi ve bu evlilik Hristiyanların gücünün Moğolların arasında artmasına neden oldu (Faegi, 1996: 396).

Abaka Han Tebriz şehrini başkent yaptı; kışlak yeri Arran, Bağdat ve Meraga'nın yakınında Cığatu; yaylak yeri ise Alatağ ve Siyahkuh idi. Sahib-divan Şemseddin Muhammed Cüveyni'yi vezir yaptı. Sahip divan Şemseddin Muhammed Cüveyni, İlhanlı hükümdarı Abaka Han zamanında yaşamış, zamanının ünlü vezirlerinden birisidir (Reşidüddin, 1959b: 743).

Babasının iyi bir takipçisi olan Abaka Han dönemi (1265-1282) oldukça sıkıntılı geçmiştir. Abaka daha iktidarının ilk günlerinde ikili bir tehditle karşılaşmıştır. Onun son yıllarına kadar sürecek olan bu tehdit, güney ve kuzey cepheden sıkıştırma yapan Memluk ve Altın Orda'dan geliyordu. İlhanlılar iki taraflı bir kuşatma altına alınmıştı. Yeni kurulmuş devletin yaşaması için kuşatmanın kırılması veya en azından hafifletilmesi gerekiyordu. İlhan Abaka da ömrü müddetince devleti kurtarmak için çetin savaşlar vermek zorunda kaldı (Erdem, 2000: 11).

Abaka, 1 Nisan H. 680/M. 1282 senesinde Hemedan'da öldü ve babasının yanında Şahı Adası'nda defnettiler (Boyle, 1987: 341). Bazı kaynaklar zehirlenerek

öldürüldüğünü, bazıları ise tutulduğu bir hastalıktan kurtulamadığını kaydederler. Abaka Han kendisinden sonra oğlu Argun'nun İlhan olmasını istiyordu; ancak bu Cengiz'in yasasına uymadığı için (tahta oturmak büyük şehzadelerin hakkıdır) onun ölümünden sonra emirler ve şehzadeler, kardeşi Teküdar'ı H. 681/M. 1282 yılında tahta çıkardılar (İgbal Aştıyani, 1985: 221).

Teküdar Memluk tahrikine karşı tebaasını kazanabilmek için devlet idaresinde Moğol Yasalarının yanında, İslam kaidelerinin de geçerli olduğunu ilan etti. Ardından da Kahire'ye bir mektup yazarak barış çağrısı yaptı. Tebaasının rahatsız edilmemesini ve başta ticari alan olmak üzere her sahada iyi ilişkiler kurmayı teklif etti. Ancak Memluk Sultanlığı bu atağa soğuk ve ihtiyatlı yaklaştı. Bununla beraber diyalogun başlamasına karşı da çıkmadı. İki taraf arasındaki kısmî yumuşama bile Yakınoğu' da bayram havası estirdi. Ülkeler arasında emniyet ve asayiş sağlandı, Ticaret olağanüstü canlandı. Uzun yıllardan sonra Anadolu başta olmak üzere İlhanlı idaresindeki tüm ülkelere huzur geldi. Bu kez de Moğolların kendi aralarında huzursuzluk başlamıştı. İlhanlı devletinde birden çok taht müddeisi karşısında kimin hükümdar olacağı konusu kesin bir kurala bağlı olmadığından her bir kalkışmada ümera ne yapacağını ve nasıl karar vereceği hususunda tereddüde düşmekte idi. Bu sebeple Teküdar'ın seçilmesinde de tam bir ittifak sağlanamamıştı. Bazı ümera miras esasına göre hükümdarlığın Abaka'nın oğlu Argun'un hakkı olduğuna inanıyordu. Moğol hâkim zümresinin bu konudaki bölünmüşlüğü ülkede büyük çalkantıları ve en önemlisi de rejim buhranını da beraberinde getirdi. Bundan böyle sürüp gidecek olan sorunun ilk kurbanı da Teküdar oldu. O hükümdarlığının ilk aylarından itibaren Şehzade Argun'un muhalefeti ile uğraşmak zorunda kaldı.

Uzun bir mücadeleyi daha sabırlı olan ve güçlü emirleri kendi safına çekmeyi başaran Argun kazandı. Ahmet ise hayatını kaybetti (Erdem, 2000: 17-18).

İlhanlı tahtında çok kısa süre kalmasına karşın Teküdar, gerçekleştirdiği İcraatlar ile kalıcı bir etki bırakmıştır. Öncelikle o, Müslümanlığı seçen ilk hanedan üyesi olarak ün yaptı. Din değişimi başka tercihleri de beraberinde getirdi. Her şeyden önce devlet içerisinde Fars kültürünün üstünlüğü sona erdi. Üst düzeyden başlayacak şekilde İranlı yöneticilerin tasfiyesine başlandı. Buna karşılık Türkmen şeyhlerinin nüfuzu artmaya başladı. Türkmen şeyhlerinin yükselmesi İlhanlı sarayında Türk kültürünün giderek güç ve nüfuz kazanmasına vesile oldu (Erdem, 2000: 18).

Teküdar bir gün Argun'un emri ile Azerbaycan'dan kaçarken tutuklandı ve H. 683/M. 1284 yılında öldürüldü. Teküdar'ın ölmesi ile Cüveyni ailesinin de iktidarı zayıfladı. (Gadyani, 2006: 150-152).

Büyük han tarafından Argun hanın hükümdarlık fermanı ulaştıktan sonra, 10 Safer 685/ 14 Nisan 1286 tarihinde Argun Han, geleneklere göre resmen hükümdarlık tahtına çıktı.

Argun Han selefi Teküdar'ın başlattığı İcraatların pek çoğunu devam ettirdi. O Müslüman değildi; aksine fanatik bir Budist idi. İktidara gelir gelmez selefi Teküdarı Cengiz Han Yasalarına ihanet etmekle suçladı ve onun zamanında sadır olan bütün yarlıkları iptal etti. Argun'un Müslüman aleyhtarı bir tavır içinde olması bölgede büyük karışıklıklara sebebiyet verdi. (Erdem, 2000: 18).

Argun, Teküdar tarafından başlatılmış olan devlet içindeki Farsi unsurları tasfiye etmeyi devam etti. İktidarın sivil kanadının lideri Sahib-i Divan Şemseddin

Cüveyni'ni ortadan kaldırıldı (M. 1285). Onun ölümüyle Farsların da devlet içindeki egemenliği sona erdi. Yerlerini ise Moğol asıllı unsurlar aldı. Argun kendisinin tahta çıkmasında büyük emeği olan Emir Buka'yı vezirliğe getirdi. Ancak bu Moğollar arasındaki dengeyi hemen bozdu ve devletin istikrarını da tehlikeye atacak şekilde başkomutanlar arasında gizli savaş yaşanmasına yol açtı. Argun kendisine karşı iktidar alternatifini yaratabilecek olan yanlışından geç de olsa döndü ve ani bir manevra ile Buka'yı ortadan kaldırttı (Hamdullah Müstevfi Kazvini, 1985: 595). Argun hükümdarlığı ile Moğol aristokrasisi arasındaki güç dengesini koruma işini İran tebaası olan Yahudilere havale etti. Yeni bir dönem başlıyordu. Yahudilerin İlhanlı devleti içinde yükselişleri ve güç kazanmaları Bağdat Müstevfisi Sadüddeve'nin Baş Vezirlik makamına atanmasıyla beraber büyük bir hız kazandı. Maliye ve hesap işlerinde büyük bir maharete sahip olan Sadüddeve, Argun Han'ın büyük beğenisini kazandı. Kısa sürede İlhanı avcunun içine alan vezir, Emir Buka'nın da öldürülmesinin ardından devlet idaresini tamamen kontrolü altına aldı. Ardından da eyaletlerdeki Müslüman unsurları işten alıp yerlerine kendi yakın akrabalarını atadı, yalnız Gazan ve Geyhatu'nun elinde olan Horasan ve Rum âmânda kaldı. Ordugâhta büyük karışıklıklar çıktı (Hamdullah Müstevfi Kazvini, 1985: 599 ve Gadyani, 2006: 153-154). Bir köşeye çekilen Argun Han devlet işlerini artık tamamen Yahudi vezire bıraktı. Bundan sonra Sadüddeve'nin gücü ve nüfuzu o kadar arttı ki Moğol büyük emirleri dahi ondan habersiz bir iş yapamaz oldular. Hatta İlhanla görüşmek için vezirden izin almak zorundaydılar. Sivil bir otoritenin kendilerine tahakküm etmesine alışık olmayan Moğol ümerası ayaklandı ve Emir Togaçar liderliğindeki askeri kanat İlhan'ın oluru olmamasına rağmen Vezir Sadüddeve'yi yargılayıp

öldürdüler. Bu olaydan sonra mevcut rahatsızlığı artan Argun Han da 7 Rabiul- evvel 690/ 10 Mart 1291 tarihinde vefat etti (Erdem, 2000: 19).

Argun Han döneminde Memluklara karşı herhangi bir askeri harekât olmamıştır. Tersine Memluklar daha aktif duruma gelmişler.

Argun Han zamanında Azerbaycan'da birtakım imar faaliyetleri başlamıştı. Argun, Şenb köyünde ve Tebriz'in batı taraflarında bazı imar faaliyetlerinde bulundu ve adı geçen köy Arguniye olarak adlandırıldı. Argun henüz İslâmiyet'i kabul etmemişti ve onun yaptırdığı en mühim bina putperestler için bir tapınak olup mabedin duvarlarına Argun Han'ın tasvirini çizmişlerdi. Bu mabet, Argun Han'ın oğlu Gazan Han zamanında yıkılacaktır (Aydoğmuşoğlu, 2007: 64).

Argun Han'ın ölümünün ardından İlhanlı tahtına Geyhatu geçti (1292). Argun Han zamanında İlhanlı ülkesinde rahatsızlık yaratan ve istikrarı tehdit eden sorunlardan hemen hemen hiçbirisi çözülmemişti. 24 Recep 690/ 23 Temmuz 1291 tarihinde tahta çıkan Argun'un kardeşi Geyhatu (1292-1295) Sadreddin Ahmet Zencani'yi Sadr-ı Cihan unvanı ile sahip divanlık makamına getirdi. Devlet işlerinin tamamını sahip divana bıraktı. Önemli tayinlerin ardından da devlet hazinesini cömertlikle çevresindekilere dağıtmaya başladı. Devlet erkânı ve emirlerin bu konudaki uyarılarını dinlemedi. Sonuçta birkaç yıl içerisinde devlet hazinesi tamamen boşaldı (Ayeti, 1965: 266-269). Hazineside bulunan nakit para sıkıntısını gidermek için tedavüle konulan kâğıt para reformu başarısızlıkla neticelenmesi ve çeşitli sebeplerden dolayı emirlerin hükümdara olan güvenlerinin sarsılması da eklenince, muhalifler İlhanlı hanedanından Hülâgü Han'ın torunu, Targay'ın oğlu (Emir Tuğaçar) şehzade Baydu'nun etrafında birleştiler. Yenilgiyi kaçınılmaz gören

Geyhatu bir zamanlar valilik yaptığı Anadolu'ya kaçtıysa da yolda yakalanarak 1 Nisan 1295 Cuma günü idam edildi (Hamdullah Müstevfi Kazvini, 1985: 601).

Baydu, Geyhatu'nun emrinde ve hizmetinde olan pek çok amiri derhal öldürdü. Ardından da Hemedan şehri yakınlarında resmen İlhanlı tahtına çıktı. Yayımladığı bir yarlak ile Geyhatu'nun, hükümdarlığın gereklerini yerine getirmesinde hatalar yaptığını ve Cengiz yasasını değiştirdiğini; şehzade, hatun ve emirlerin ortak girişimleriyle kaldırıldığını, yerine de kendisinin tahta oturduğunu bildirdi. Daha sonra da önemli makamlara yeni tayin ve atamalarda bulundu. Ancak, tam bu esnada hâkimiyet başka bir İlhanlı şehzadesi tarafından tehdit olunmaktaydı (Özgüdenli, 2009: 47).

Gazan Han, 1295 tarihinde İlhanlı tahtına geçti. Kendine vezir olarak da Reşidüddin Fazlullah'ı seçti.

“Gazan han, yalnız Cengizliler tarihinde değil, Ön Asya tarihinde de nadir görülen hükümdarlardandır. O, Osmanlılardan Sultan Selim gibi az bir zaman saltanat sürmüş fütuhatta bulunmamakla beraber, aynı mikyasta büyük işler yapmıştır. Osmanlı yazarı Enveri, Gazan hanı: “Bizans'tan vergi alan, Şam'ı fethederek burada (hatta Mısır'da) kendi namına hutbe okutan en büyük İlhanlı hükümdarı” olarak anmaktadır” (Togan, 1981: 229).

İlhanlı hükümdarlarının en ünlüsü Gazan Han, 1291'de İlhanlı tahtına çıkan Geyhatu'yu 1295'te deviren yeğeni Baydu, iktidarı ele geçirince Baydu ile mücadeleye girişti. Bu sırada kumandanlarından Nevruz'un tebliği üzerine İslamiyet'i kabul etti (Minorsky, 1955: 737). Onunla birlikte kumandanlarından, vezirlerinden ve askerinden 400 bin kişi de Müslüman oldu. Gazan, şükür olarak o seneyi oruç tutmakla geçirdi (İgbal Aştıyani, 1985: 258-263).

Müslüman askerlerinin başında olan Gazan, Azerbaycan'a girdi, öncelikle ülke içerisinde huzur ve asayiş sağladı. Kendisine karşı isyan eden Moğolları şiddetle bastırdı. İktisadi hayatını düzeltmek için çaba gösterdi. Sikke ve ölçü reformları yapıp, vergi kaynaklarını yeniden tespit etmek suretiyle devletin bütçesini düzene soktu. Vergi sistemi değiştirildi. Askerin maaşını yeniden tespit ederken, orduyu yeni silâhlarla donattı (Faegi, 1996: 426-427).

Gerçekten de Gazan Han Müslüman olduktan sonra siyasi ve kültürel politikalarını İslamî esas ve düsturlar içinde oluşturmaya başlamıştı. Yeni bir dine girmenin verdiği heyecan ile İlhanlı ülkesindeki pek çok kilise, havra ve puthane tahrip edilmiş özellikle Tebriz, Erdebil ve Meraga kiliseleri yıkıldı buna karşılık her yerde cami, medrese ve dergâhlarla donatılmıştı. Devlet hiyerarşisinde İslam âlim ve din bilginlerinin yeri ve nüfuzu en üst seviyelere çıkmış, devletin zengin kaynakları kullanımlarına sunulmuştur. Alınan her türlü kararın İslami ölçülere uygun olması için azami gayret sarf edilmiştir. Cengiz Han Yasaları ise sadece askeri alanla sınırlanırken, yinede adli ve mali sahalarda zaman- zaman uygulama alanı bulmuştur. İlhanlı hükümdarı bundan böyle sadece Moğolları değil, Müslümanların da hükümdarı idi. Moğollardaki bu yöneliş bölge halkı ve kültürü üzerine büyük etki yapmıştır (Erdem, 2000: 25).

Atalarından farklı olarak göçebe yaşam tarzı yerine yerleşik kent hayatı ve onun değerlerini savunan Gazan Han, Moğolları refah toplumu halinde örgütlemeye gayretine girmişti. Bu uğurda 50'den fazla yarlık çıkaran Han, Cengiz Han'dan sonra Moğolların ve yanı sıra insanlık tarihinde hak ettiği yeri almıştır. İdarî, adlî, malî, askerî, sosyal, kültürel ve siyasi alanlarda topyekün değişiklik getiren yarlıklar

sadece Moğol toplumunu değil İlhanlı Devleti sınırları içinde yaşayan pek çok ulusu da derinden etkileyecektir (Togan, 1981: 260-261).

Azerbaycan en parlak devrini Gazan Han'ın saltanatında (1295–1304) yaşamıştır ve Tebriz şehri geniş bir ülkenin başşehri için gerekli olan büyüklüğe bu dönemde kavuşmuştu. Gazan Han'ın tahta çıkıp İslâmiyet'i kabul etmesiyle başlayan gayrimüslimlere karşı taşkınlıklar, yine Gazan Han'ın İslâm esaslarına bağlılığı, adaleti ve hemen yerinde aldığı tedbirler sayesinde durdurulmuştu (Aydoğmuşoğlu, 2007: 68).

İlhanlı hükümdarlarının en dâhisi olan Gazan Han, Suriye savaşı dönüşünde 1299'dan itibaren bir dizi imar faaliyetine başladı. Ebedî istirahat yeri olarak Tebriz'in batısındaki Şam'a karar verdi. Gazan Han buraya büyük bir külliye inşasını emretti. Şenb-i Gazan'ın inşaatı yaklaşık yedi yıl devam etti ve 14 bin civarında işçi çalıştı. Kullanılan malzemenin önemli bir kısmı da Anadolu'dan getirilmişti. Ayrıca Gazan Han, Anadolu ile Avrupa'dan gelen tüccarlar mallarını burada açsınlar diye bu bölgede Gazaniyye adında bir şehir kurulmasını emretti (Aydoğmuşoğlu, 2007: 73).

Şenb-i Gazan'da, o zamana kadar İslam dünyasının en yüksek abidesi olarak telakki edilmiş olan Merv'deki Sultan Sencer kümbetinden daha yüksek bir bina inşa olundu. Bunu Gazan Han kendi türbesi olarak düşünmüştü. 17'inci asra kadar bütün ziyaretçilerin hayranlığını uyandırdığı çinilerle süslü, kubbeli bu türbe etrafındaki bütün yapıların üstünde yükseliyordu.

Büyük bir kubbe ile örtülü bulunan bu türbenin yanında bir cami, çocuklar için bir okul, iki medrese (biri Şafiilerin diğeri Hanefilerin), bir hastane, rasathane, bir kütüphane, bir evrak hazinesi, bir içme suyu sarnıcı ve bir hamam vardı. Bu

eserler, Hayır Kapıları, Şenb-i Gazan, Şam-Gazan veya Gazaniye diye adlandırılmıştır. Maksatları bakımından tamamen İslâm tasavvuruna uygun olan muhteşem yapılar din, hayır işleri, bilim, sağlıkla ilgili maksatlara hizmet etmekteydi. Zamanının en önemli bilim adamları dolgun ücretler verilerek ve bütün harcamaları ömür boyu karşılanarak bu kuruluşlara atanmışlardı (Faegi, 1996: 432-433).

Gazan Han, 1300. yılın baharında Meraga'ya uğrayarak orada uzun bir süre kalmış ve bu sırada Meraga Rasathanesi'ni tetkik etmiştir. Bu incelemenin kendisinde uyandırdığı netice olarak da yukarıda adı geçen Şam mevkiinde bir rasathane yaptırmıştı. Gazan Han'ın bu rasathanesinin en dikkate değer tarafı bu rasathanenin vakıf iratları bulunması ve vakfiyede müderris ve öğrenciler için para ayrılmış olmasıdır. Rasathanenin hazinedarı ile rasathanede diğer işler için çalışanlara vakıf gelirlerinden aylık bağlanmıştı. Bu rasathanede resmi olarak iyi örgütlenmiş bir astronomi öğretim müessesesi bulunuyordu (Sayılı, 1946: 625-640).

Gazan Han henüz 33 yaşındayken 17 Mayıs 1304 tarihinde Kazvin yakınlarında vefat etti. Kalabalık bir şekilde kılınan cenaze namazının ardından cesedi, daha önce Tebriz'in güneyinde Şenb veya Şam isimli bölgede kendisi tarafından inşa edilmiş külliye içerisindeki türbeye defnedildi (İgbal Aştıyani, 1985: 280).

Gazan Han'ın halefi olan Olcaytu (1304–1316), H. 705/M. 1305 yılından itibaren Sultaniye'de yeni bir başkent meydana getirmek düşüncesindeydi. Fakat asırlarca süren alışkanlıkları değiştirmek kolay değildi; Yine de Olcaytu Han, Kazvin ile Tebriz arasında Sultaniye adlı yeni bir şehir yaptırdı. Bu şehir devletin yıkılışına kadar saltanat merkezi ve başkent olarak kalmıştır. Olcaytu zamanında, Müslümanlar

Tebriz’de bulunan bir Hristiyan kilisesinin camiye dönüşmesine çalışmışlarsa da hükümdar bunu reddetmiş fakat buna karşı 1307/8’de Ermenistan ile Gürcistan halkına İslâm’a geçmeleri için baskı ve tazyik yapılması talebini kabul etmişti (Spuler, 1987: 245).

Olcaytu, Sultan Muhammed Hudabende adında İran’da hükümet etti ve hanedanın önceki başkent yerleri olan Meraga ve Tebriz’i bırakarak Sultaniye’de oturmayı tercih etti. Ancak buna rağmen genellikle Tebriz, Meraga ve Hemedan’da vakit geçirdi (Sepehrvend, 2002: 263).

Kaşani Tarih-i Olcaytu kitabında Sultan’ın Meraga şehrine çok düşkün ve istekli olduğunu söyler. H. 705/M. 1305 yılının ilk günlerinden itibaren Sultaniye’de inşaat başladı ve kırk gün içinde büyük mescidin kümbeti yapıldı. Henüz 14. asrın sonuna yetişilmemişti ki Timur bu yeni yapılmış başkenti yerle bir etti ve bu hanedandan kalan herkesi öldürdü. Şimdi Olcaytu’nun ve Ebu Said’in mezarından hiçbir eser kalmamıştır. Olcaytu Han (1304-1316) ağabeyi, büyük hükümdar Gazan Han’dan sonra İlhanlı tahtına oturduğu zaman bölge ve ülkede büyük değişim yaşanıyordu. Yaşanan değişimin mimarı (Gazan Han), kardeşine meydana getirdiği eserin muhafızı olmasını vasiyet etmişti. Yeni hükümdar da elinden geldiğince vasiyete sadık kaldı (Kaşani, 1966: 12).

Olcaytu Han saltanat tahtına oturduğunda İlhanlılar için bölgedeki siyasi konjektür son derece elverişli idi. En büyük rakipleri olan Memluklar, Moğol etkisi altında siyasi ve kültürel karışıklık içindeydiler. Bir zamanların güçlü Altın Ordu Devleti çoktan tehdit olmaktan çıkmıştı. Anadolu ise küçük bazı hareketlerin dışında sakindi. Ufukta gözüken tek tehlike doğudan bir süredir hareketlilik gözlenen Horasan sınırlarından gelebilirdi. Bu müsait ortam içinde Olcaytu Han devlet

yönetimini Moğol ve Farslar arasında ikiye taksim etti. Ordu ve Moğol ulusunu Kutluğ Şah ve Çoban Noyan'a teslim ederken, idarî, malî ve sosyal alanlardan sorumlu devlet bürokrasisini de Reşidüddin ile Sadüddin Saveci'ye emanet etmişti. Kendisi de her iki güç arasında -en büyük otorite olarak- hâkem rolündeydi. Onun kültürel sahadaki ilk büyük icraatı güzelliği, mimarisi ve genişliği açısından Tebriz'den hiç de aşağı olmayan Sultaniye şehrini inşa ettirmesidir. Devrin en ünlü mühendis, mimar, usta ve nakkaşlarına büyük meblağlar ödeyerek inşa ettirdiği kent, muhteşem bir saraydan başka medrese, hangâh, darüşşifa gibi sosyal ve kültürel yapılarla donanmıştı. Bundan başka geniş pazarlar ve dükkânlar inşa edilerek kentin bir ticaret merkezi olması sağlanmıştı. Kısa bir süre sonra da bölgenin kültür merkezi haline geldi (Kaşani, 1966: 46-47).

Son büyük İlhan olan Ebu Said Han zamanında, en büyük sanat eserleri, en güzel cami ve medreselerle minyatürlü eserler vücuda getirilmiştir (Togan, 1981: 229). Ebu Said (1316 – 1335) devrinde 1317 yılında vezir Reşidüddin, Tebriz'e çekildi ve idam edildiği ertesi yıla kadar oradan çıkmadı. Serveti müsadere olundu. Rab-ı Raşidi yağma edildi. Bununla beraber yine Ebu Said tarafından iktidara davet edilmiş olan Reşidüddin'in oğlu Gıyasüddin, Rab-ı Raşidi'yi büyötmeye devam etti. Ebu Said'in yaptırmış olduğu türbede gömölmesi olayından payitahtın henüz Sultaniye'de bulunduğunu varsayabiliriz. Ebu Said zamanında Mısır sultanı 1322 senesinde İlhanlılara bir elçi gönderip dostane münasebetler kurmak istemiştir. Elçinin Tebriz'de Han ile imza ettiği muahedename Cuma günü minberden ilan edilmiştir (Turan, 2004: 210).

1335'te son İlhan Ebu Said'in ölmesiyle taht kavgası ve iç karışıkları iyice arttı; ancak bütün bunlara rağmen Gazan Han kurduğu siyaset ve iktisadi işler devam

ediyordu ve ülkenin her yerinde mimari eserler yapılıyordu. Özellikle İran'ın merkezinde tarihî binalar yapılmaya başlandı. Kum şehrinin çevresinde 14. asra ait olan hâlâ 15 tane kümbet / mezar durmaktadır (Sepehrvend, 2002: 270). Tebriz şehrinde tarihî Erg Camisi, İlhanlı döneminin en açık ve büyük örneklerinden biridir. Bu bina Olcaytu'nun veziri, Taceddin Alişah'ın emriyle H. 710/M. 1310 ve H. 720/M. 1320 yılları arasında yapılmıştır (Vilber, 1967: 146). İbn Batute Ebu Said zamanında Alişah Cami'sini görmüş ve şöyle demiştir: “Büyük bir camiye yetiştim, Gilan adıyla tanınan Alişah vezir orayı yaptırmıştı. Her gün namazdan sonra bu camide Yasin, Fath ve Amme surelerini okuyordular ve şehrin ahalisi bu dinî törene katılmak için oraya toplanırlardı” (İbn Batute, 1991: 284).

Ebu Said İlhanlı hanedanının son büyük ilhanıdır çünkü onun ölümünden sonra İlhanlıların hanedanı hızlı bir şekilde zayıflar. Hükümet Cengiz'in soyundan gelen bir grup zayıf ve liyakatsiz kişilerin eline geçer. Bu kişilerin aralarında her zaman çekişme olmuştur. Bu da yavaş yavaş İlhanlı devletinin birkaç parçaya bölünmesine ve böylece Emir Timur'un gelmesine ortam hazırlamıştır (Spuler, 1972: 133).

2.2. Meraga'nın İstilas

Meraga önemli bir şehir olduğu için bütün devletlerin dikkatini çekmiş, dolayısıyla birçok savaşa neden olmuştur. Selçuklular, Atabeyler vs. zamanlarında birçok kez kuşatılıp zapt edilmiştir.

Şüphesiz Moğol istilas tarihin gördüğü en büyük yağma, kıtal ve tahrip hareketlerinden birisidir. Aslen bir İlhanlı bürokratı olan Hamdullah Müstevfi

Kazvini bu tahribatı şu cümlelerle tasvir etmektedir: Dünya eğer bin yıl hiç zarar görmeden kalsa, yine de Moğol istilasının zararlarını telafi etmek ve vaziyeti eski hâline getirmek mümkün olmayacaktır (Hamdullah Müstevfi Kazvini, 1983: 27). Reşidüddin Camiü't-Tevarih kitabında şöyle yazar: Tarih boyunca hiçbir hükümdar Cengiz ve onun halifeleri gibi bu kadar memleketin idaresini ellerine almamış ve bunlar kadar insan öldürmemiştir (Reşidüddin, 1957: 157).

Sultan Muhammed Harzemşah'ın Moğollara karşı yanlış bir adım atması, İran'daki bütün insanların özellikle Azerbaycan'da yaşayan insanların bu hatanın kurbanı olmasına sebep oldu. Moğolların İran'a akın yaptıkları zaman bu bölgenin hükümdarı Atabey Özbek, Azerbaycan atabeylerinden biridir.

Moğollar H. 617/M. 1221 yılında Hemedan'ı aldıktan sonra Tebriz'e girdiler. Atabey Özbek kendisi Nahcivan'a gitti ve ailesini de düşmandan uzak tutması için Hoy şehrine gönderdi. Böylece Tebriz halkı Şemseddin Tuğrai'yi kendilerine emir yaptılar ve Moğollara karşı hepsi el ele verdiler. Moğollar şehrin hükümdarı ve halkın direnişini görünce para, at ve kıyafet gibi biraz hediye almakla Tebriz'in yağmalamasından ve insanların öldürmesinden vazgeçtiler ve ikiye bölündüler; bir grup Hoy ve Salmas'ı ve bir grup da Sarab'ı yağmaladılar ve hızla Azerbaycan'dan çıktılar (Murvarid, 1992: 727-728).

H. 618/M. 1222 yılında Moğolların ordusu Mazenderan, Harat, Nişapur, Zencan, Kazvin, Erdebil ve Tebriz'e akın yaptıktan sonra Meraga'yı almak için bu şehre girdiler. Meraga'nın hâkimi (bir kadın) Ruin kalesinde (Ruindej) kaldığından dolayı şehri savunan bir kimse bulunmadı (Zeydari Nasavi, 1986:367).

Moğollar Meraga'yı kuşattığında halk Moğol ordusunun karşısında dayanmaya karar verdi. Moğollar da şehri ele geçirmek için şehrin etrafında mancınıklar yaptırıp şehre doğru ilerlediler. Moğollar kendi savaş taktiklerini uyguladılar. Onlar, bir yere akın yaptıkları zaman Müslüman esirleri önlerine alıp zorla savaşmaya mecbur ediyordular, kendileri de bu Müslümanların arkasında savaşıyorlardı. Geriye dönenleri ise öldürüyorlardı. Meraga'ya akın yaptıkları zaman da bu taktiği kullandılar ve bir hafta halkın direnişinden sonra, Moğol ordusu şehri ele geçirdi. Moğollar şehri ele geçirdikten sonra insanların üzerine saldırdılar ve sayısız insan öldürdüler. İşlerine yarayan her şeyi yağmaladılar ve kalanları yaktılar. Moğollar Meraga işini bitirdikten sonra Erdebil şehrine yöneldiler (Grousset, 1989: 404).

Bir müddet sonra H. 622/M. 1225 yılında Celaleddin Harzemşah kolayca Meraga'ya girip şehri ele geçirdi. Sonra Ruin kalesi Celaleddin ordusu tarafından kuşatılıp ele geçirildi. Kalenin hükümdarı (Ahmedîlî Alaaddin Körpearslan'ın kız torunlarından biri) teslim oldu ve Celaleddin'le evlendi (Zeydari Nasavi, 1986: 139). Celaleddin, Meraga'yı bayındır yaptı ve Moğollar tarafından yapılan birçok harabe ve yıkıntı tekrar düzeltildi. Celaleddin buradan Tebriz şehrine sefere çıktı ve Tebriz halkına da Meraga'daki gibi burada da bayındırlık yapacaklarına söz verdi (Zeydari Nasavi, 1986: 98 ve İgbal Aştıyani, 1985: 115-116).

Sultan Celaleddin Azerbaycan'dan çıktıktan sonra, H. 628/M. 1231 yılının sonunda Meraga yeniden Moğol ordusu tarafından alındı.

Moğolların Meraga şehrine sürekli akın yapmaları bu şehrin sanat, zanaat ve ticaretinin zayıflamasına ve kültürel mirasların yok olmasına neden oldu (Murvarid, 1992: 733).

2.3. Hülâgü Döneminde Meraga

Hülâgü, Azerbaycan'da Urmiye Gölü çevresini her yerden çok seviyordu, orada birkaç bina yaptırdı. Meraga şehrinin kuzeyinde bir tepenin üstüne rasathane, Aladağ'da bir saray ve Hoy'da birkaç tane tapınak yaptırdı (Gerousset, 1989: 585) ve İlhanlı hükümetinin başkenti İran'ın kuzeybatısındaki Urmiye gölünün yakınında ve Sehend dağının güney eteklerinden geçen Sofi akarsuyunun kenarında olan Meraga şehri oldu (Sepehrvend, 2002: 95). Meraga yerinin düzlüğü ve yeşilliği, Sofi ırmağı, serin ve güzel havası ve Urmiye gölünün yanında olması ve onların sayısız atları için çok bol miktarda otlak bulunması Meraga'nın başkent seçilmesinde önemli rol oynamıştır (İgbal Aştıyani, 1985: 190). Ayrıca Irak-ı Acem eyaletleri ve Batı eyaletleri yolu üzerinde bulunan Azerbaycan'ın stratejik bakımından değerli olması, H. 656/M. 1258 yılında Meraga'nın başkent seçilmesinde de çok etkili olmuştur. Ancak Hülâgü'nün fermanı ve Nasirüddin'in eliyle Meraga'da yapılacak rasathane İran'ın büyük kültür ve ilmi merkezlerden biri olacaktır (Vilber, 1967: 10).

Hülâgü bu şehri başkent yaptıktan sonra burada özel bir merkez yarattı. Bundan sonra Meraga çok ün kazandı. Hülâgü'nün fermanıyla Nasirüddin Tusi birkaç astronom yardımıyla büyük bir üniversite, ünlü bir rasathane ve başka bilim

ve araştırma merkezleri yaptırdı. Dünyanın dört köşesinden bilim, eğitim ve araştırma için insanlar bu şehre akın ettiler (Murvarid, 1992: 734).

Camiü't-Tevarih kitabının sahibi, Reşidüddin Fazlullah bu konuda böyle yazar: “Mengü Kaan, Nasirüddin’in çok ünlü ve bilgili olduğunu duymuştu. Buna göre Hülâgü’nü İran’a gönderdiği zaman ondan İran’ı aldıktan sonra Nasirüddin’i, Moğolistan’da bir rasathane yapmak için onun sarayına göndermesini istedi. Ama bu tarihte Mengü Kaan Kuzey Çin’in fethine uğraştığından dolayı Hülâgü bu binayı İran’da Meraga şehrinde yaptırdı” (Reşidüddin, 1959b: 718).

Hülâgü kendisi Budist olsa da annesi ve hanımının Hristiyan olmasından dolayı bu dönemde Meraga ve etrafı Hristiyanların merkezi sayılırdı. Rumiler, Ermeniler ve Nesturîler özellikle bunların bilim adamları ve sanatçıları Meraga’da toplanıp çeşitli kiliseler yaptılar ve Müslümanları da tazyik etmeğe çalıştılar (Mortezevi, 1981: 175). Hülâgü’den sonra gelen hükümdarlar zamanında başkent Meraga’dan Tebriz’e intikal edilmesine rağmen yine Meraga Moğol hükümdarlarının ilgisini çekmişti ve başka binalar da yapılmıştı. Örneğin, Merşelige kilisesi Hülâgü’den sonra yapıldı (Murvarid,1992: 735).

2.4. Hülâgü Sonrası Meraga Şehri

Meraga şehri birkaç asır önceden Ermenilerin yerleşik yaşam yerleri olmuştur. Burası Hristiyanların önemli merkezlerinden sayılırdı ve çok sayıda Hristiyan Asurlar burada yaşıyorlardı. Asurlar burada çok sayıda kilise yaptılar.

Abaka döneminde Meraga tapınağı (puthanesi) en büyük ve ünlü tapınağıdır. Bu tapınağın duvarlarında Abaka Han'ın nakşı çizilmiştir. Büyük olasılıkla burası İran'da Budizm dininin merkezi ve saltanat tapınağı sayılırdı. Devlet adamları da burada ibadet ederdiler. Han ibadetten öte devletin siyasi işlerini de burada hallederdi ve devlet işinde olan Müslümanlar da bu Hristiyanların mekânına girmek zorunda kalırlardı (Bayani, 1993: 377).

Abaka Han öldükten sonra şehzadeler ve büyük emirler Meraga'da toplanıp yas töreni yaptılar ve Abaka'nın yerine geçen han için Çiğatu Deresi'ne (Meraga'nın yakınında) hareket ettiler (Reşidüddin, 1959b: 784).

Ermenilerin hâkimi bu şehirde yerleşmişti ve Argun'un fermanıyla 1284-1291 yılları arasında Merşelige kilisesi yeniden yapıldı. Argun'un ölümünden sonra kızlarından biri vaftizci Yahya Manastırı'nı Meraga'nın kuzeyinin iki fersahlığında yaptırdı (Murvarid, 1992: 695).

Geyhatu Han'ı 1292'de Meraga, Tebriz ve Karabağ'a sefer çıktığını ve kışın Meraga ve Ucan'da kaldığını görmekteyiz (Spuler, 1972: 331).

Geyhatu Han, Dokuz Hatun'un fermanıyla Meraga'da yapılan kiliseyi birkaç kere ziyaret etmiş, her seferinde Dokuz Hatun için birçok hediyeler getirmiş, yeni kilise yapmaya izin vermiştir (Spuler, 1972: 225). Mermeryem ve Mercercis kiliseleri bu dönemde Meraga'da yapılmıştır (Vilber, 1967: 205).

Gazan han, H. 694/M. 1295 yılında Moğolların İslam dinini kabul etmeleri için ferman verdi. Aynı zamanda her yere memur göndererek kiliseleri, Yahudilerin mabetlerini, Budistlerin Puthanelerini ve Zerdüştlerin tapınaklarını dağıtıp ganimet almalarını emretti. Bu fermanı Erbil, Musul, Bağdat ve Meraga'da ve Ermenistan'ın

şehirlerinde ciddi bir şekilde takip ettiler ve bu arada insanlar özellikle Hristiyanlar bundan çok zarar gördüler. Böylece zamanla ve İslam'ın gelişmesiyle Ermenilerin sayısı Meraga'da çok azaldı. Şuanda Meraga'da yerleşen Ermenilerin sayısı 15 evden azdır (Murvarid, 1992: 697- 698).

Gazan Han H. 699/M. 1300 yılının Ramazan ayının 15'inde Şam'dan Meraga şehrine geldi ve Rasathane'yi gördükten sonra Tebriz şehrinin yakınında da yeni bir rasathane yapmak için Ucan'a gitti. Bu dönemde Meraga'nın idaresini kendi kumandanlarından Pulad Çeng Sang adında birine verdi. Gazan döneminde yapılan önemli işlerinden biri kitap çevirme ve yayımlama faaliyetleridir (İgbal Aştiyani 1985: 274).

Sultan Muhammed Hudabende Olcaytu H. 703/M. 1304 yılında Çin kağanının elçisini Meraga 'da kabul etti (Minorsky, 1955: 736). Sultan Muhammed Meraga'dan görüş yaparken buradaki ünlü Rasathane'den de görüş yaptı. Sonra da Nasirüddin'in oğlu, Asileddin'i o rasathaneye müdür yaptı (Vilber, 1967: 25). Olcaytu Meraga Rasathanesi'ni ilk durumuna getirmesini çok istiyordu (Grousset, 1989: 630).

H. 712/M. 1313 yılında Halep'in hükümdarı Emirol-omera ve Mısır'ın naibul seltenesi Şemseddin Kara Sungur İran'a kaçmıştı. Olcaytu da onu Meraga'ya kumandan yaptı (Minorsky, 1955: 736).

Meraga 'da yerli ola Marihebalaha Gazan Han'dan sonra iyi bir konuma gelmişti. Hristiyanların durumunu sağlamak için Olcaytu'nun yanına gitti. Ümit ediyordu ki bir Hristiyan anneden dünyaya gelmesi ve çocukluğunda da Hristiyan olmasından dolayı sultan onu hoş karşılayacaktı; ama olmadı. Yine de Erbil kalesi

Hristiyanların merkezi oldu. Emir Dolgendi, sultan tarafından bu kalenin (Erbil kalesi) emiri oldu ve Hristiyanları çok eziyet etmeye başladı, onları kızdırdı. Yeni hâkim, bir Hristiyan'ın ölümüne ferman verince binlerce Hristiyan, kadın ve çocukla beraber emirin üzerine isyan ettiler ve kaleyi de yaktılar. Emir de kaçmak zorunda kaldı; ama her şeye rağmen kale Müslümanların eline geçti ve Müslümanlar orada yaşayan Hristiyanları öldürdüler. Böylece Hristiyanların son üsleri de ellerinden gitti. Marihebalaha bu olaydan yedi yıl sonra H. 717/M. 1317'de Meraga'da öldü (Bayani, 1993: 488 ve Spuler, 1972: 227).

Ebu Said döneminde H. 719/M. 1319 yılında Meraga yakınlarında ilhan ve ayaklanan emirlerin arasında büyük bir savaş yapıldı. Bu savaşta genç İlhan Ebu Said, gösterdiği cesareten dolayı Bahadır (Kahraman) lakabını aldı (Vassaf, 1959: 643).

Ebu Said, Mısır'ın hükümdarı Melek el-Nasır'le dostluk kurar. Melek el-Nasır, Şemseddin Kara Sungur'u geri vermemesini ister. Ebu Said görünüşte kabul etmese de gizlice Şemseddin'in katline zemin hazırlar (Vassaf, 1959: 644).

Meraga'da Kara Sungur'un ölmesi Ebu Said'i rahatlatır. Söylenenlere göre onun cesedi Gaffariye kümbetinde defnedilmiştir (Bayani, 1993: 1033).

2.5. İlhanlılar Döneminde Moğolların Yerleşim Yeri, Meraga'nın Vergi

Durumu ve Gelişimi

“Batı ve doğu Azerbaycan’daki Moğol yerleşim bölgelerinden Meraga şehri ve çevresi, Urmiye gölü civarında Sulduz oymağının adını alan bölge ve çeşitli yerlerdeki Padar oymağı müstâmereleri dikkati çeker. Her iki kabile gelir gelmez toprağa bağlanmış görünüyorlardı. Padar On-Uygur oymaklarından biridir. Meraga civarında Moğolların yerleşim sahalarından biri Cığatu (Zerine-Rud) ırmağının havzasıdır. Moğolların toplu olarak oturdukları yerlerden biri Erdebil ile Tebriz arasında Meşkin’de Deraverd bölgesi, diğeri ise Erdebil ile Sarab arasındaki Sayın-Yaylak yaylalarıydı” (Togan, 1981: 254).

Sepehrvend J. Boyle’den şöyle yazar: “Meraga bölgesinin vergisini Büyük Moğol hanı Mengü zamanında (1251-1260), Tebriz ve Hemedan’a kadar olan yerlerin vergileriyle birlikte Batu Han’ın adamları toplamaktaydı. Hülâgü’nün İran’a gelerek İlhanlı Devleti’ni kurmasının ardından Meraga bu devletin başşehri oldu ve bu tarihten itibaren nüfusunun artmasının yanı sıra bilim ve kültür merkezleri yapılarak büyük bir gelişme gösterdi. Hülâgü’nün emriyle, aynı zamanda matematik – astronomi okulunun da kurucularından olan Nasirüddin Tusi tarafından tesis edilen rasathane ve 400.000 ciltlik bir kütüphane bunların en meşhur örneğidir. Hülâgü bunların yapılması için hiçbir masraftan kaçınmamıştır. Hülâgü Meraga’da posta teşkilatını geliştirmiş ve böylece idaresi altındaki şehirler arasında ulaşım ve haberleşmeyi kolaylaştırmıştır. Rasathanenin yanı sıra Moğollar’dan önce inşa edilen Atabek ve Kadı medreselerine ilaveten İlhanlı Veziri Reşidüddin Fazlullah yeni bir medrese yaptırdı. Kayıtlardan anlaşıldığına göre Meraga, Azerbaycan’da Tebriz’den sonra en çok vergi ödeyen ikinci şehir durumundaydı” (Sepehrvend, 2002: 97).

Eserini H. 740/M. 1340 yılında kaleme alan Hamdullah Müstevfi'ye göre İlhanlılar'ın son dönemlerinde şehrin ödediği gümrük vergisi (tamga) 70.000, haraç ise 185.500 dinardı (Hamdullah Müstevfi Kazvini, 1957: 87).

3.Bölüm

İlhanlı Devri Müelliflerine ve Seyyahlara Göre Meraga

Şehri ve Meraga'nın Tarihî Eserleri

3.1. İlhanlı Devri Müelliflerine ve Seyyahlara Göre Meraga Şehri

3.1.1. Zekeriya İmadüddin Kazvini'ye Göre Meraga Şehri:

Zekeriya Kazvini³, Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad adlı kitabında Meraga'yı şöyle anlatmıştır:

“Azerbaycan'ın ünlü bir şehri olan Meraga, güzel binaları, çok güzel meyveleri ve ırmakları ile başka İslam devletleri arasında bir örnek şehir sayılmaktadır. Etrafında Kıyametabad adında büyük bir bağ, bu bağın yanında birkaç yerden kaynayıp gelen bir sıcak su vardır. Deri hastalığı olanlar ve bazı hastalıklar bu suya girince iyileşirler. İlginç olan bu sıcak suyun kaynar yerinden biraz uzaklaştıktan sonra taşa dönüşmesidir.

Burada Zencegan adında bir dağ, orada da suyu çok güzel ve lezzetli olan bir kaynar su vardır. Meraga'nın ekmekçileri hamurları için bu sudan kullanırlar, zira bu suyla yapılan ekmekler çok güzel olur. Bu su da yukarıda söylediğimiz gibi kaynar yerinden uzaklaştıktan sonra taş olmaktadır ve orada yaşayan insanlar da binalarında bu taştan kullanırlar.

³ Zekeriya Kazvini 1203'te Kazvin'de doğdu. Gençlik zamanında Kazvin'den Dimaşk'a göçtü ve orada eğitime başladı. Eğitimini tamamladıktan sonra Abbasilerin son hâkimi el-Mutasım döneminde şehrin yargıcılığına atandı (Murvarid, 1993:665).

Şehrin dışında bir mağara vardır. Gezinler bu mağarayı görmek için onun içine girerler. Bu mağarada birkaç odanın birbirinin içinde olduğunu söylerler. Bu odaların birinin bir köşesinde bir “haç” nakşı bulunmaktadır” (Zekeriya Kazvini, 1994: 48).

Bizim tespitlerimize göre adı geçen sulara kreç oranı yüksektir. Dolayısıyla bu sular çıktığı yerlerinden uzaklaşarak buhar olunca kreç taşla dönüşür. Bu yüzden işaatta taş yerine kullanılmaktadır. Meraga'nın yakınlarında da Tampoil adında bir mağaraya gittik. Aynı Zekeriya Kazvini'nin dediği gibi bu mağarada iç içe olan büyük odalar var.

3.1.2. Hamdullah Müstevfi'ye⁴ Göre Meraga Şehri

Hamdullah Müstevfi H. 740/M. 1340 yılında Nüzhetü'l-kulûp kitabını yazdığı zaman Meraga şehrinde görüş yaparken bu şehir hakkında böyle yazmıştır:

“Çok büyük bir şehir ve Azerbaycan'ın başkentidir. Azerşehir'den Pasve ve Leylan şehrine kadar olan arazi Meraga'nın topraklarını oluşturmaktadır. Havası çok güzel ve suyu Sehend dağından kaynaklanan Sofi ırmağından temin edilmektedir” (Hamdullah Müstevfi Kazvini, 1957: 58).

⁴ Hamdullah Müstevfi Moğol dönemindeki tarihçilerden biridir. 680/1281 yılında Kazvin'de doğdu, H. 710/M. 1311 yılında Hacı Reşidüddin Fazlullah tarafından Kazvin, Zencan ve Ebher'in vergi sorumluluğunu üstlendi. Bugün yazdığı kitaplardan sadece üçü bulunmaktadır. Zefernâme ve Tarih-i Güzide tarih ve Nüzhetü'l-kulûp coğrafi konuları içermektedir. H. 730/M. 1330 yılında Tarih-i Güzide adlı kitabını vezir Hacı Reşidüddin'in oğlu Hacı Gıyasüddin'in adına yazmıştır (Gedyani, 2005: 122-123). 75,000 beyti Firdevsi'nin Şehname'si üslubunda olan Zafernâme, şiir ile Farsça yazılmıştır. Mustevfi 750/1350 yılında öldü (Murvarid, 1993:667).

“İnsanları beyaz yüzlü ve Türk gibidirler ve dilleri mu’erreb Pahlevicedir. Hâce Nasirüddin Tusi, Hülâgü Han’ın fermanıyla orada bir rasathane yapmıştır (Hamdullah Müstevfi Kazvini, 1957: 99).”

3.1.3. Yakut Hamavi’ye (1185-1229) Göre Meraga

Azerbaycan’da olan ünlü Meraga şehrinin bağ ve bostanları, güzel meyveleri vardır. Birçok bilim adamı bütün bilim dallarında oradan çıkmıştır (Hamavi, 1983: 172).

3.1.4. İstahri Ebu İshak İbrahim’e Göre Meraga

İstahri⁵ Erdebil, Meraga ve Urmiye’yi gezdikden sonra el-Mesâlik ve’l Memâlik kitabında Meraga için şöyle yazar: “Meraga eskiden mamur bir yerdi. Çok sayıda köy, bağ, bahçe, bostan ve ziraat yerleri ve duvarı var idi. Onu İbn Abi’l- Sac viran etti. Meraga ile Urmiye arası üç fersaktır” (İstahri, 1989: 155-159).

⁵ İstahri ünlü coğrafyacı Abbasiler döneminde yaşardı. Çok yeri gezdi, gördüğü ve öğrendiği her şeyi iki kitabda toplamış. Coğrafyada el-Akâlim ya Surul- Akâlim kitabın ve tarih coğrafyada el-Mesâlik ve’l Memâlik kitabın yazmış. H. 346/M. 957’de vefat etti (Murvarid, 1993:666).

3.1.5. İbn Havkal’a Göre Meraga

İbn Havkal⁶ 10. asırda yazdığı Suretü’l-Arz kitabında Meraga için şöyle yazar: “Urmiye Gölü’nün doğusunda olan Meraga Erdebil’den sonra Azerbaycan’ın en büyük şehridir. Eski zamanlarda ordugâh ve darul-imare idi. Çevredeki divanların hazinesi oradaymış ama Abu’l-kasim Yusuf b. Davdad b. Davdaşt, Erdebil’in ortalıkta olduğu için Erdebil’e nakletti. Her şeye rağmen Meraga şehri çok safalıdır ve her yeri bağ, bostan, pınar, su ve meyvedir. Cömert, saygın ve kalabalık bir nüfusu vardır” (İbn Havkal, 1987: 65-99).

O zamanki Meraga şimdi sekiz ile bölünmektedir. Seyyahların dediğine göre bir zamanlar Azerbaycan’ın çok ünlü ve gelişmiş bir şehri olsa da bugün artık Azerbaycan’da ve İran’da sıradan bir şehir durumundadır. Meraga konumunda Azerbaycan’da birçok şehir bulunmaktadır. Ancak İklim ve doğası konusunda aynı seyyahlar ve müelliflerin dedikleri gibidir. Çevresindeki Sehend dağlarının etkisiyle Çok güzel havası var. Bu dağlardan nehirler beslenerek büyük oranda arazini sulayarak çifliğe ve hayvancılığa müsait zemin hazırlamanın yanı sıra Sehend dağından akan Sofi ırmağı Meraga şehrine özel bir güzellik sergilemektedir. Bu yüzden çok safalıdır ve her yeri bağ, bostan, pınar, su ve meyvedir. Çağımıza yakın olan yazarlardan le Strange’ın görüşleri de bizim görüşümüz doğrultusundadır. Le Strange’e Göre “Meraga Azerbaycan’ın şehirleri içinde, Abbasilerin hâkimiyet döneminin ilk yıllarında Erdebil ve son yıllarında Tebriz en önemli şehirlerinden idi, ancak birkaç yıl Moğolların akımından sonra Meraga şehri önemli bir konuma gelmiştir. ... Meraga ve Tebriz’in yakınında olan çok tuzlu Urmiye Gölü

⁶ Abulkasım Muhammed İbn Havkal ünlü coğrafya âlimlerinden Bağdat’ta doğdu. H. 331/M. 943 yılında dünyayı gezmek için hareket etti. 28 yıl boyunca İslami memleketlerinde seyahat ile meşgul oldu. Aldığı bilgileri ve haritaları kendi seyahatnamesinde yazdı (Murvarid, 1993:662).

Azarbaycan'ın doğal g zelliklerindendir. Meraga'nın havası güzeldir. Suyu Sehend dağından gelen Sofi ırmağından temin olunmaktadır. Nasirüddin Tusi Zic-i İlhani kitabını Hülâgü döneminde yapılan rasathanede yazmıştır (Le Strange, 1858: 171).”

3.2. İlhanlı Çağında Meraga şhrindeki Mimari Yapılar

Azerbaycan'ın özellikle Meraga şhrinin tarihî binaları, çoğu Moğollar, Türkmenler ve Safevi dönemlerinden kalmıştır. İlhanlılar dönemindeki mimar  özellikler, süslemeler ve kıymetli  iniler, İlhanlıların İran kültürüne girip İslam'ı kabul etme neticesinde camiler ve binaların yapılmasına  zen gösterilmesiyle ortaya çıkmıştır (Murvarid, 1992: 275).

Atlı göçebe bir kavimden ortaya çıkan İlhanlıların şehir hayatına ve mimariye karşı gösterdikleri bu itina, tıpkı Uzak Doğuda kaanların bu yoldaki çabaları gibi, hayrete sebep olan bir keyfiyettir. Moğolistan'da C ngarya'da, Co ı ve  ağatay Uluslarında Türk usulünde şehirler inşa ettirmiş olan Cengiz oğulları doğudan kendi mimarilerini getirdiler. Bu  ağda gayrimüslim hanların koruları, türbeleri yapıldı; Budist olanları Buda ibadethaneleri yaptırđılar. Doğudan gelen bu sanatın yerli İran ve İslam sanatı ile birleşmesinden  n Asya İslam mimarisinde bazı yenilikler ortaya  ıktı. İlhanlılar eski şehirleri büyüttüler ve yeni şehirler bina ettiler. Tebriz ile Sultaniye, Yakın Doğunun iktisadi ve medeni merkezi şeklini aldı. Argun Han, sonra oğlu Gazan Han Tebriz şhrinin batısında, şimdiki Tebriz istasyonu civarında, veziri Reşidüddin de bu şhrin doğusunda Mihran-Rud'un yukarı tarafında birer yeni şehir bina ettiler. Gazan'ın şehri ş nb-i Gazan, Reşidüddin'in ise Rab-ı Raşidi ismiyle

tanınmıştır. Yine mahalle şeklinde inşasına başlanan bu iki varoşun her ikisi de, eski Tebriz'den büyük oldu ve her ikisi yeni duvarlarla çevrelendi (İgbal Aştiyani 1985: 562).

Reşidüddin kendi inşası olan Rab-ı Raşidi'yi oğullarından birisine (Saideddin) yazdığı mektubunda tasvir etmiştir. O, burada önceleri boş olan bir sahada 30,000 güzel ev, 1500 kadar büyük dükkân, 24 büyük kervansaray (han), birçok hamamlar, bağ, bostan ve bahçeler, kâğıt, boya, yün iplik boyama fabrikaları, ayrı bir darphane, 200 hâfız için bir darül-huffaz, 6000 talebe için bir Talebe Mahallesi, yine orada müderris ve ulema için ayrıca Ulema Caddesi vücuda getirmiştir. Büyük darüşşifalar vücuda getirip, buraya Hindistan'dan, Çin'den ve Şam şehirlerinden 50 kadar meşhur tıp hocası getirmiş, onlara birçok asistanlar vermişti. Talebenin ücretsiz tahsilini, Bizans'tan ve Hindistan'dan gelen cizyeden Şiraz, Basra ve Vasıt gibi şehirlerdeki hususi vakıflardan temin etmişti (Reşidüddin, 1959a: 24).

Olcaytu Han'ın bina ettiği Sultaniye şehrinde de inşaat, eski İran şehirlerinde görülmeyen bir şekilde geniş caddelerle yapılmıştır; orada da Reşidüddin'in ayrı bir mahallesi vardı. Her iki şehirde eserler, depremler ve siyasi hadiselerden dolayı harap olmuştur. Hele Gazan Han'ın İslamiyet'i kabulünden önceki devirde yapılan binalar ve ibadethanelerden hiçbir eser kalmamıştır. Bugüne kadar sağlam kalan başlıca eserler, Olcaytu'nun Sultaniye'deki türbesi, Tebriz'de vezir Alişah'ın mescidi, Veramin, Kum, Meşhed ve Merend'deki camiler ve Meraga'da olan eserlerdir. Son İlhanlılar zamanında yapılan kervansaraylardan Ebu Said Han'ın inşa ettirdiği Serçem kervansarayı mühimdir. Meraga yanında olan bu kervansaray,

İlhanlı devri sanat eserlerinin en güzellerinden sayılmaktadır (Togan, 1981: 272-273).

3.2.1. Meraga'nın Çini İşleri

Hülâgü'dan sonra batı İslam memleketleri ile Çin ilişkileri arttı. Çin ve İran halkları her iki ülkeye serbestçe gedip geldiler ve neticede birbirlerinin sanat ve bilimlerini öğrenip birbirlerinden etkilendiler. Abbasi ve Selçuklu dönemi mimarisi, İranlıların vasıtasıyla Çin'e nüfuz etti. Çin'in mimarisi özellikle kümbet şekilli mimarî eserleri İslami ülkelerden örnek alındı. Mezar ve camilerde Çinlilerin ve Budistlerin mabetlerinden taklit olunmuştu. Çinilerde kullanılan mavi ve mor boyalar da bu etkilerden biridir. Meraga şehrinde Hülâgü hanın kızına ait olan mezarın birçok kısmı hâlâ durmaktadır (Gadyani, 2006: 125).

İlhanlı döneminde Meraga şehri çini süslemeleri konusunda önemli merkezlerden biridir. Bu dönemde önemli çini merkezlerinden İsfahan, Kaşan, Süleyman Tahtı, Kirman ve Sultaniye sayılmaktadır.

Rasathane kazıları araştırmasında iki tane çok değerli çinile karşılanmıştır. Bunlardan biri, güneşin ışığında çok güzel ve ilginç parlayan helezonî kesişen kabarık nakışlı uzun kare kerpiç çinilerdir. İkincisi ise büyüklük, nakış ve yazı bakımından bu dönemdeki eserlerin içinde özel bir yere sahip olan, büyük kitabeli kabarık kerpiç çinilerdir (Murvarid, 1992: 341).

İlk söylediğimiz çiniler sadece Meraga şehrinde bulunmuştur ve Meraga'dan sonra İlhanlılar döneminin başka eserlerinde kullanılmamıştır. Bu çininin başka

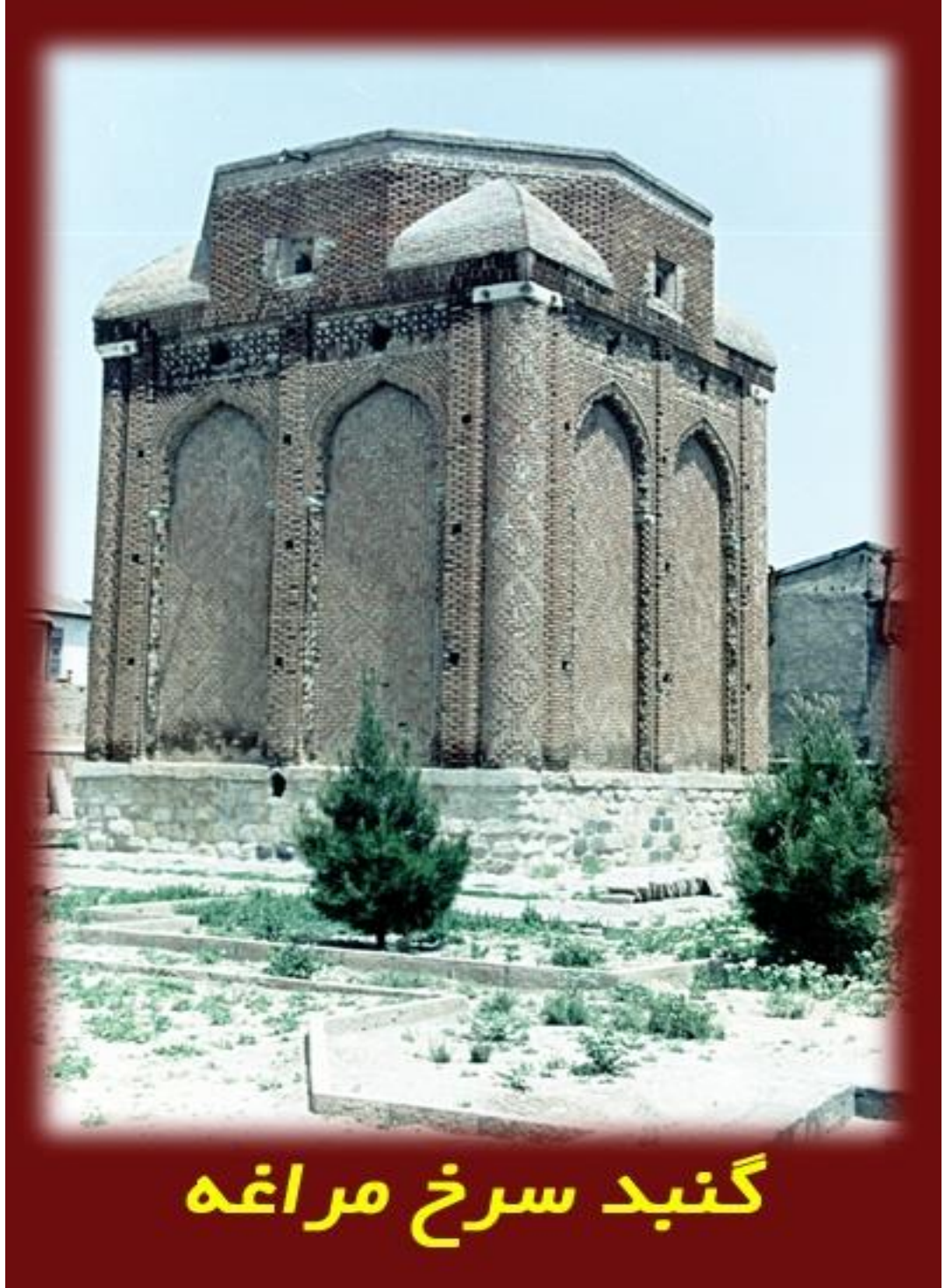
yerlerde kullanılmaması, bu çininin üretilmesi ve kullanılmasının sadece Meraga Rasathane'sine ve İlhanlı döneminin ilk mimari süs üslubuna ait olduğunu göstermektedir.

Çini yapma sanatı, Meraga'da Selçuklular döneminde başladıktan sonra ilginç örneklerle örneğin Surh Kümbeti ve özellikle Kebûd kümbeti ile kendi yoluna devam etti ve büyük adımlar attı. 14. asrın ikinci yarısında büyük gelişme gösterdi. Başkent Meraga'dan Tebriz'e ve Tebriz'den de Sultaniye'ye yer değiştirdikten sonra Meraga'nın çini üretim mektebi Tebriz'de, Sultan-abad, Süleyman tahtı, Sultaniye ve başka yerlerde gelişip buralardan etkilenmiştir. Ancak Sultaniye'de mavi, çivit, beyaz ve siyah renklerin kullanımına karşı sadece turkuaz ve yanık kahve renkleri kullanılmıştır (Murvarid, 1992: 341).

Meraga şehrinde bulunan önemli tarihî eserler arasında Surh Kümbeti (H. 542/M. 1147), Gerd (yuvarlak) Kümbeti (H. 563/M. 1167) ve Kebûd Kümbeti (H. 593/M. 1197) Moğollardan önce ve Gaffâriyye Kümbeti (H. 728/M. 1328), Gök Kümbeti, Mescid-i Şeyh Bâbâ ve harabeden ibaret olan meşhur rasathane Moğolların istilasından sonra yapılmıştır.

3.2.2. Surh Kümbet

Binanın yapılma tarihi H. 542/M. 1148'dir. Bu kümbet Meraga'nın güney batısında en eski kümbetlerden biridir. Bu bina hâlâ durmaktadır (Godard, 1986: 286).

Kümbetin kurucusunun adı, lakabı ve yapma tarihi kümbetin kuzey tarafına yazılmıştır. Doğu ve güney taraflarında Kur'an ayetleri ve batı tarafına da mimarın adı yazılmıştır.

Binanın yapım tarihi yazıtı:

بنی المشهد فی الحادی عشر من شوال سنه اثنين و اربعين و خمسمائه⁷

Doğu tarafının yazıtı Kur'an'dan 39'uncı sureden (Zümer suresi) 53'inci ayetin bir kısmıdır:

بسم الله الرحمن الرحيم لا تقنطوا من رحمه الله⁸

Batı tarafının yazıtı (Murvarid, 1992: 286):

عمل العبد المذنب الراجی الى عفوانه بنی بكر محمد بن بندان البنائين المحسن المعمار⁹

Bu yazıt binanın yapım tarihi hakkında bilgi vermektedir. Zira kümbet sahibinin lakabı, adı burada yazılıdır. Binanın Abdulaziz zamanında yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak Azerbaycan reisi denilen Abdulaziz b. Mahmut b. Sad 'ın kim olduğu belli değildir. Ancak bu lakap ve binanın yapılma tarihi Ahmedîlî silsilesi zamanını göstermektedir; Abdulaziz de o silsilenin hükümdarlarından biri olmalıdır.

Abdulaziz, Meraga'da hüküm sürüyordu daima Tebriz'e hâkim olmak arzusunda olmuştur (Godard, 1986: 295).

Bilgili bir yerlinin söylediğine göre sarayın üstünde ve kümbetin tavanının her köşesinde at heykelleri varmış, ancak bu binanın iyi korunmaması nedeniyle bu at heykelleri çalınmıştır.

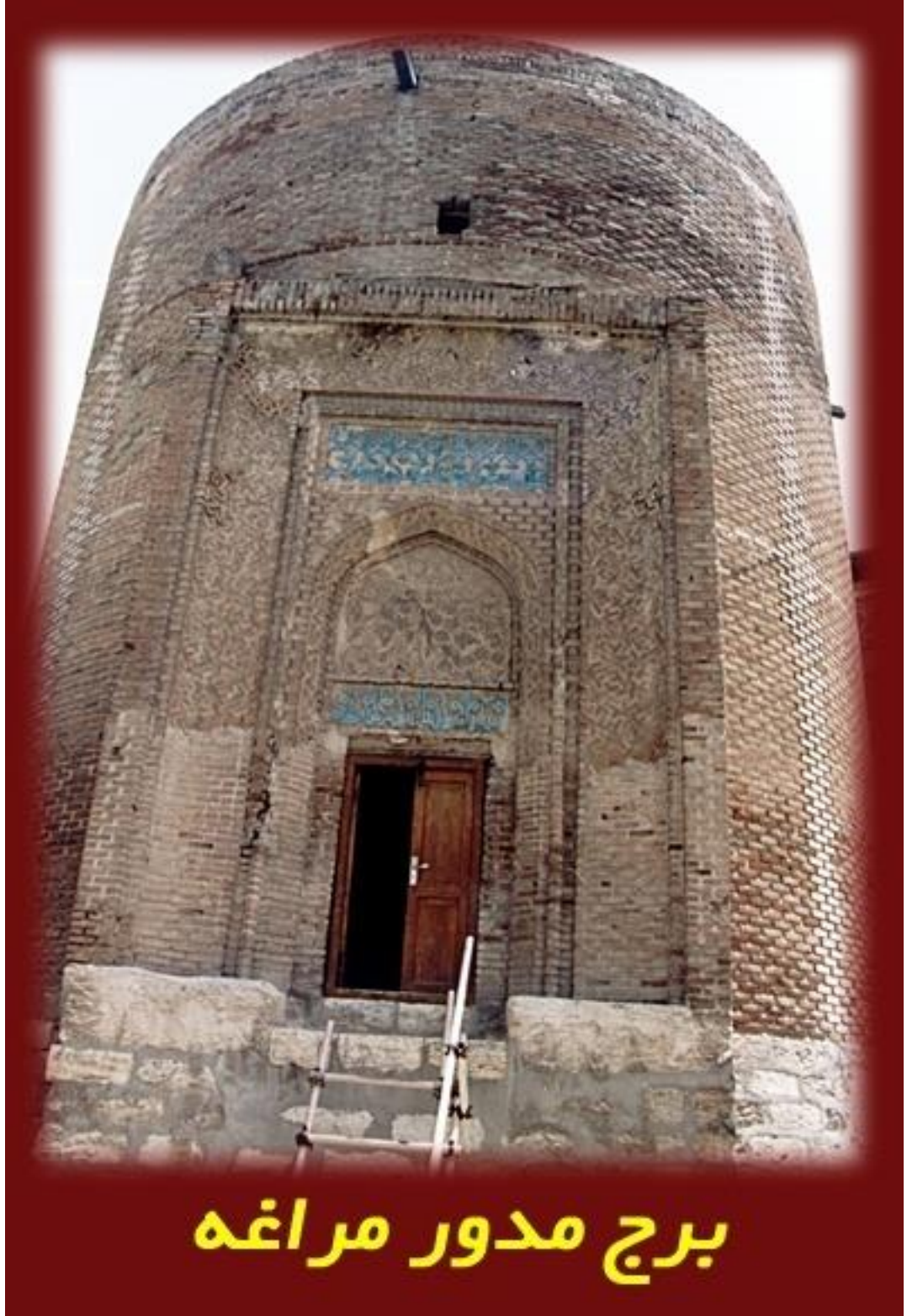
⁷ Türkçe anlamı: Bu mezar 542 yılın Şeval ayında yapılmıştır.

⁸ Rahmân ve Rahîm (olan) Allah'ın adıyla, Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin

⁹ Bu iş Allahın suçlu kulu ama onun affına ümitli olan Beni Bekr Muhammed ibn Bendan'dandır.

3.2.3. Gerd Kumbet

Binanın bitiş tarihi H. 563/M. 1168

Bu bina şehrin en büyük meydanı Nasirüddin ve Ohedî abidesinin kuzeydoğu tarafındadır. Gerd Kümbeti'nin görünüş şekli basittir ve iki katı vardır. Süs ve yazıların hepsi bozulup kaybolmuştur. Şimdi sadece küçük nişaneleri bulunmaktadır.

Kümbetin üzerinde turkuaz çinilerle süslenen iki yazı bulunmaktadır. Bu yazılar binanın H. 563/M. 1168 yılında bitiğini göstermektedir. Ancak binanın kurucusu ve mezarda kimin gömüldüğü belli değildir (Murvarid, 1992: 288).

Kümbetin yazıtları:

كل نفس ذائقة الموت تم البناء برجب سنه ثلث وستين وخمسائه¹⁰

3.2.4. Kebûd Kümbet

Bu kümbet on köşeli prizma şeklindedir. Gerd Kümbeti'nin yanında olan bu kümbet Meraga halkı tarafından “Hülâgü'nün annesinin mezarı” ya da “Kebûd Kümbet” adıyla tanınmaktadır (Kâreng, 1971: 13).

Kiremit, tuğla ve turkuaz çinilerle çok güzel bir şekilde süslenmiştir. Belki de Kebûd adını bu turkuaz çinilerden almıştır. Bu kümbet diğer kümbetler gibi iki kattan (üst ve alt kat) ibarettir. Aşağı kısım cenazenin gömüldüğü yer ve yukarı kat da alçı ve çinilerle süslenmiş birçok yazısı olan bir odadır. Ancak bu yazıların ve süslemelerin çoğu yok olmuştur. Kümbetin altında binanın içindeki alçı yontmasıyla yazılan yazı Kur'an'ın 67'inci suresinin (Mülk suresi) birinci ve üçüncü ayetlerinden ibarettir (Murvarid: 293, 1992).

¹⁰ Bütün canlılar bir gün ölümü tatacaklar. Bu binanın inşası 563. yılının Receb ayında tamamlanmıştır.

برجهای کبود و مدور مراغه

بسم الله الرحمن الرحيم تبارك الذى بيده الملك و هو على كل شىء قدير و... الذى خلق سبع سموات طباقا ما ترى فى خلق الرحمن من تفاوت فارجع البصر هل ترى من فطور¹¹

Kümbetin içinde mimarın adı olan “Ahmet Muhammed” yazısı da bulunmaktadır (Sepehrvand, 2002: 72).

¹¹ bismillahiḡ rahmaniḡ rahim Tebarekelleziy biyedihilmulku ve huve 'ala kulli şey'in kadiyrun ve...Elleziy haleka seb'a semavatin tıbakan ma tera fıy halkırrahmani min tefavutin ferci'ılbasare hel tera min futurin.

Rahmân ve Rahîm (olan) Allah'ın adıyla, Mutlak hükümrânlık elinde olan Allah, yüceler yücesidir ve O'nun her şeye gücü yeter... O ki, birbiri ile âhenktar yedi göğü yaratmıştır. Rahmân olan Allah'ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun?

Kebûd Kümbet, Nahcivan kalesine benzemesine rağmen, birçok bakımdan Meraga'daki başka kümbetlere benzerliğini korumuştur. Özellikle yüksek bir odası olması, ağır bir rampanın üstünde oluşu ve altında da bir dahmanın varlığı bakımından Meraga'daki başka kümbetlere benzemektedir.

Bu kümbet Hülâgü'nün annesine ait olup olmadığını Godard 1935 yılında kendi çalışmalarında şöyle yazar:

“Hülâgü'nün annesi Sorkotani Beki hatun Hristiyan dininde olduğundan dolayı bu İslami mezar ona ait olamaz. Bir başka neden de Hülâgü Han'n Budist olmasıdır. Bu dine sahip olan hiç bir zaman annesinin mezarını Kur'an ayetleriyle süsleyemez (Godard, 1986: 300).”

Kümbetin içindeki mezar, bazılarına göre Hülâgü'nün annesine aittir.

“Moğolların geleneklerine göre ünlü bir kişi öldüğü zaman, ölünün yalnız kalmaması için başka bir kişiyi canlı olarak onun yanında gömerdiler. Bu nedenle de Hülâgü'nün annesi öldüğünde, Nasirüddin Tusi'nin düşmanları bu fırsatı kullanmak istediler. Dolayısıyla Hülâgü'ye Nasirüddin'in iyi ve layık bir kişi olduğunu söylediler ve annesinin yanına onun gömülmesini önerdiler. Hülâgü da bu öneriyi kabul etti. Nasirüddin bunun bir tuzak olduğunu anlayıp ona bir çare buldu. Hülâgü'ye ben senin yanında gömülmek istiyorum, annen yanına başka birini bulalım dedi. Bu söz Hülâgü'nün hoşuna gitmiş. Böylece Nasirüddin Tusi Hülâgü'nün fermanıyla ünlü bir kişiyi (tuzağı hazırlayanlardan birisini) canlı olarak hanın annesinin yanına gömmüştür. Böylece de Nasirüddin de kendi canını kurtarmış oldu (Murvarid, 1992: 299).”

3.2.5. Gaffariyye Kümbeti

Bu kümbet Meraga  hrinin kuzey batısında ve Sofi ırmağın yanındadır. Bu mezar, Sultan Olcaytu Hodabende k mbetinden on yıl önce yapılmıştır. Bu kümbetin yapılışı sırasında mimarlar binanın s slemesinden çok iskeletine önem vermişlerdir. Bu nedenle Gaffariyye Kümbeti, Kebûd Kümbeti'nden çok Surh Kümbeti'ne benzemektedir. Çünkü Surh Kümbeti'nin de iskeletine çok önem verilmiştir (Murvarid, 1992: 307).

Binanın yapılma tarihi: H. 725-728/M. 1325- 1328

Bu kümbet kare ve kırmızı tuğlalarla ağır bir rampa ve derin bir dahma üstünde yapılmıştır. Bu binada mimarlık biliminin daha çok geliştiğini görmekteyiz.

Mesela önce aktardığımız üç kümbetten ikisinde (Surh Ve Gerd Kümbeti) Kûfî yazısı kullanılmıştır.

Kebûd Kümbeti'nde Kûfî yazı dışarıda ve Reyhanî¹² yazı içeride kullanılmıştır. Ancak Gaffariyye Kümbeti'nde yazıların hepsi reyhanî yazısında yazılmıştır. Surh Kümbeti'nde çok az kullanılan Melon çiniler bu kümbette çok miktarda kullanmıştır. Çinilerin çoğu da turkuaz rengindedir (Godard, 1986: 304).

Kümbetin üstünde iki satırlı bir yazı vardır, ancak bu iki satırdan çok az bir şey kalmıştır. Bu yazı da kümbet sahibinin adı ve lakabı yazılmış olabilir. Ondan sadece şunlar okunmaktadır:

"المقراک المالکی العالی"

"_العادی" (Murvarid , 1992: 310).

Böylece Gaffariyye kümbeti belirsiz mezarlardan biri sayılmaktadır (Godard, 1986: 308).

Gaffariyye Kümbeti'nin adı hakkında şöyle bir görüş vardır: Büyük ihtimalle Ârif Nizamed-din Ahmet b. Hüseyin eî-Gaffarî, Sultan Yakup b. Hasan bey Ak Koyunlu zamanında Mekke seferinden döndüğü zaman üç yıl Meraga şehrinde kalmıştır. Orada yolcularının dinlenmeleri için imaretler yapmıştır. Bu imarete Gaffariyye adı verilmiştir. Kümbet de eskiden o bölgede yani imaretin yanında olduğundan dolayı imaretin adını alıp Gaffariyye Kümbeti denmiştir (Murvarid, 1992: 311-312).

¹² Kufî ve Reyhanî yazısı Arap alfabesi ile yazılan bir hat sanatıdır.

3.2.6. Gök Kümbet

Bu bina Atabek Mahallesi, Sebzeçiler sokağındaydı. 1936-1937 yılları arasında yok oldu; şimdi o binadan hiçbir şey kalmamıştır (Geodard, 1986: 313).

1931 yılında Andereh Gedar İran arkeolojisinin eski yöneticisi, Meraga seferinde “İran Eserleri” kitabında, bu tarihî bina hakkında böyle yazmıştır:

“Gök Kümbet Meraga’da sonuncu ve beşinci büyük mezardır. Bu gün sadece bir harabedir. Bu bina yuvarlaktır ve Kebûd Kümbeti’nin yanındaki Gerd Kümbeti’ne benzemektedir ancak ondan daha yüksektir” (Godard, 1986: 313).

İçindeki süslemelerin hepsi alçıdandır ve onlar da küçük çinilerle süslenmiştir. Diğer kümbetlerin büyük çinilerle süslenmesi, bu Gök Kümbeti’nin onlardan geç yapıldığını göstermektedir. F. Zareh bu binanın yapılma tarihini 1328 yılında olduğunu tahmin etmiştir (Vilber, 1967: 187).

3.2.7. Ruin Kalesi¹³

Ruin Kalesi geniş bozkırın ortasında bir tepenin üstündedir. Meraga’dan üç ağaç uzaklıkta dayanaklı ve sağlam kalelerden biridir. Tepenin yamacında iki ırmak akmaktadır ve onun yanında suyu çok güzel ve serin olan bir dağ ve Emin Abad adında bir bağ vardır. Bu kale genellikle hanımların sığınması ve hazinenin saklaması için kullanırdı (Zakariya-yi Kazvini, 1994: 260).

¹³ Ruin Dej

Ruin Kalesi, Meraga'nın yakınında olmasına rağmen onun nerede olduğu konusunda görüş farklılıkları vardır.

Yakut Hamavi Ruin Kalesi için Azerbaycan'da Tebriz'in yakınında çok dayanaklı bir kale olduğunu söyler (Yakut, 1983: 74). Emin Ahmet Razi, Meraga'nın iki ağaç uzaklığında olduğunu yazar (Razi, -: 263).

Selçukların, Ak Sungurların, Azerbaycan Atabeyleri, Harzemşahların ve Moğol sülalelerinin vakalarında bu kalenin adı birkaç kere geçmiştir. Birçok olay, bu kalede veya etrafında vuku bulmuştur. Reyisniya, "Azerbaycan dar Seyre Tarih" kitabında, Ahşikti'nin yazdığına işaret ederek bazı vakalardan bahsetmiştir: "H. 568/M. 1173 yılındaki kıyam, Abdulaziz'in önderliğiyle Ruin kalesinde yapılmıştır. Aynı zamanda Kızıl Arslan'ın ve Cihan Pehlevan'ın (Azerbaycan Atabeyleri), Tebriz'e, Meraga'ya ve Ruin Kalesi'ne akın yapmıştır. Bu akın H. 570/M. 1175 yılına kadar devam etmiştir.

Başka bir olay Harzemşahın bu kaleyi fethetmesidir. H. 624/M. 1227 yılında Ruin Kalesi, Alâeddin soyundan bir hanım tarafından idare edilirdi. Bu yılda sultanın ölümünden sonra Ruin Kalesi, sultanın vaziri Şerefu'l-Mulk tarafından kuşatılır. Kuşatılma çok uzun sürer. Bu nedenle kalenin kumandanı, kaleyi düşmekten kurtarmak için Şerefu'l-Mulk'la evlenmeye razı olur. Böylece kaleyi düşmeden kurtarır. Ama aynı zamanda Sultan Celaleddin Harzemşah Meraga'ya akın yapar, kaleyi de kuşatır. Neticede kalenin kumandanı Şerefu'l-Mulk'la evlenmekten vazgeçer ve Sultan Celaleddin'le evlenir. Böylece kale düşmekten kurtulur" (Reyisniya, 1989: 965).

3.3. Yok Olan Tarihî Eserler

İlhanlılar döneminde başka binalar da yapılmıştır ancak bu binalar zaman içinde bazı olaylar sırasında yok olmuş ve onlardan hiç bir eser kalmamıştır. Bu eserler sadece kaynaklarda geçmektedir. Bu binalar İlhanlı hükümdarlarının sırasına göre şunlardır:

- 1- Argun (1284-1291) döneminde: Merşelige kilisesinin yeniden yapılması.
- 2- Geyhatu Han zamanında (1291-1295): vaftizci Yahya Manastırı Meraga'nın kuzeyindedir.
- 3- Gazan Han döneminde (1295-1303): vaftizci Yahya Manastırının bitirmesi (Murvarid, 1992: 437).

3.4. Meraga Rasathanesi

Rasathane (gözlemevi) yapma, ilk çağlardan beri dünya halkları arasında rağbette olan bir iştir. Bazılarına göre ilk gözlem yapan İdris peygamberdir. Sekizli ve kırklı şekillerin nakış bağlaması onun eserlerindendir (İtizadu'l-Saltane, 1986). Tarihçilerin yazdığına göre eski medeniyet çağlarındaki “Keldani” kavimleri arasında gözlemevi yapma ve astronomi işleri tedavüldeydi. Bu işi ilk yapanların da onlar olduğu söylenmektedir. Tarih kitaplarında Keldanilerden sonra İsa'dan önce Avrupa'da ve Mısır'da gözlemevi yapıldığı, İran'da ise İslam'dan sonra gözlemevi yapıldığına

işaret edilmiştir. Bunlar; 272 yıl İsa'dan önce "Savun el-İskenderi"¹⁴, 266 yıl İsa'dan önce Bahtu'l-Nasr¹⁵ zamanında İskenderiyye'de "Teymuḥaris"¹⁶, 207 yıl İsa'dan önce "Münalves"¹⁷, 61 yıl İsa'dan önce Yunan felsefecilerinden "Eberḥes"¹⁸ veya "Rehiparḥus"¹⁹, 346 yılında "Batlamus"²⁰. Yunanlıların en büyük bilim adamlarından olan Batlamus'un Elmecesti²¹ kitabı birçok dile çevrilip bütün astronotlara kaynaklık etmiştir. İslam'da ilk gözlemevi (H. 214/M. 829) Memun'nun emriyle Şemasiye²² ve Cebel' Kasyun²³da yapılmıştır. İslam'dan sonra İslam ülkelerinde birçok gözlemevi yapılmıştır. Bunlardan el-Hâkimi Mısır'da, Beni-l Ēlm Bağdat'ta, el-Tebanî ve İbni Şatır Şam'da ve Ebu Reyhan Biruni saymak mümkündür. Onlardan sonra Ruknül-devle İsfahan'da ve Selçuklu sultanı Melik Şah gözlemevi H. 467/M. 1075'te (Ünlü hekim Ömer Hâyyam bu gözlemevinin önemli bilim adamlarından birisiydi), Zic-i Şahi H. 527/M. 1132'de, Zic-i Âlayi H. 556/M. 1161'de. Ancak bunların hiç birisi Meraga Rasathanesi kadar ünlü, önemli ve itibarlı değildir. Meraga Rasathanesi'nden sonra birkaç gözlemevi yapılmıştır. Bunlardan en önemlisi H. 830/M. 1427'de Mirza Oluğ bek b. Şahruh Timuri zamanında ve onun emriyle Semerkant'ta inşa edilmiştir (Nahcivani, 1964b: 62-65).

Mengü Kaan, Kiok Han'ın ölümünden sonra Kara Kurum'da tahta çıktı. Yeni rasat yapmaya, geometri ve matematik bilimlerinin yayılmasına önem verdi. Dolayısıyla rasat için Cemaleddin Muhammed b. Tahir b. Muhammed el-Ziyderi el-

¹⁴تاوان الاسكندري

¹⁵بخت الانصر

¹⁶طيموحارس

¹⁷منا لاوس

¹⁸ابرخس

¹⁹رهپارخوس

²⁰بطلميوس

²¹المجسطي

²²شماسيه

²³جبل قاسيون

Buĥarî'yi görevlendirdi, ancak Cemaleddin bu işte başarılı olmadı ve kendi başarısızlığını da kabul etti (Reşidüddin, 1959b: 718).

Mengü kardeşi Hülâgü'yü İran'ı fethetmeye görevlendirdiğinde, ona “İran'ı ve Melâhîde kalelerinin fethinden sonra uzun zamandır Melâhîde'de tutsak olan devrin Batlemiyus'u ve asrın Oklidus'u Nasirüddin'i başkent “Han Balık”a göndersin, belki onun yardımıyla oradaki rasat bağlama işi bitsin” diye ferman verdi. Hülâgü Melâhîde kalelerinden olan Meymun Dej'i fethettiğinde Nasirüddin'i de kurtarmış oldu. Nasirüddin'in hoş sohbetliği ve hoşgörülüğünden dolayı Hülâgü Mengü Kaan'ın yarlığını Nasirüddin'e vermedi ve onu Kara Kurum'a göndermedi (Reşidüddin, 1959b: 718 ve İgbal Aştıyani, 1985: 502).

Hülâgü rasat konusunu Nasirüddin'e açtı. Nasirüddin Tusi Darülhilafe fethedilip İlhan'ın huzuru sağlandıktan sonra rasat işine başlayacağına söz verdi. Darülhilafe

Bağdat, fethedildikten sonra asrın bir kısım bilim adamı rasat için davet olundu. Rasat malzemeleri hazırlanmasını İlhan'dan istedi. Hülâgü da Müeyyeddin b. Bermek b. Mubarekul-Urzi el-Dımaşkî– Urzi Dımaşk'ta bir köydür – rasat aletlerini düzeltmeye görevlendirdi. Fahreddin Meragi Musul'dan, Tiflis'ten Muhiyiddin İhlâtî, Kazvin'den Abul Hasan Ali b. Ömer Kazvini ve Allame kutbeddin Şirazî gibi bilim adamları da bu işte ona destek verdiler. Üstatların toplanması ve aletlerin tamamlanmasından sonra 1259 yılında Meraga şehrinde inşa olundu. H. 664/M. 1266 yılında Hülâgü'nün ölümünden sonra şeyh Muhiyiddin Meğribi Zic'i tamamladı ve Zic-i İlhani'de olan bazı sorunları halletti (Vassaf, 1959: 51 ve Sezgin, 2008: 33).

Meraga, Hülâgü Han'ın tarafından başkent seçildikten sonra Nasirüddin Tusi'nin isteği veya yönlendirmesiyle dünyanın en büyük bilim merkezi yani Meraga Rasathanesi Hülâgü'nün fermanıyla Meraga'da yapıldı. Bu bilim merkezi Meraga'nın kuzey batısında bir tepenin üstünde yapılmıştır.

Vassaf ul-Hizre, kitabında Rasathane'nin yapılması hakkında şöyle yazar: Nasirüddin Tusi bir gün Hülâgü'den bu büyük işin gerçekleşmesini istedi. Söyledi, İlhan geleceği ve olayları önceden bilmek istiyorsa bir gözlemevi inşa edip bir zic kurması gerekmektedir. Bu söz İlhan'ın hoşuna gedip dikkatini çekti. Dolayısıyla gözlemevinin yapılmasına emretti (Vassaf, 1959: 51).

Nasirüddin Tusi ciddiyle Rasathane'nin yapım işlerine başladı. Zic-i İlhani kitabını da bu Rasathane'de yazdı. Diğer ziclerde olmayan birkaç matematik ve astronomi konusunu buna ekledi ve her taraftan bilim adamlarını Meraga'ya davet etti ve onların yardımıyla bu bilim merkezini inşa etti (İgbal Aştıyani, 1985: 190-191). Bu binanın azameti ve astronomi malzemelerinin zenginliği hakkında tarihçiler

o güne kadar dünyanın hiçbir köşesinde öyle bir gözlemevi yapılmadığını söylerler. Bu bilim merkezi Nasirüddin'in birkaç yıl gece gündüz aralıksız, gayretli, azimli ve yorulmadan çalışmalarıyla yapılabilmekmiştir.

Safa Hülâgü dönemi yazarlardan biri olan “Ketebi”den Rasathane’nin inşası hakkında öyle söz eder ki sanki gözlemevi konusu ilk olarak Nasirüddin’in aklına gelmiştir ve Meraga’da gözlemevi yapmayı öneren ilk kişi Nasirüddin olmuştur. Devamında da aşağıdaki rivayeti yazar:

Bir gün gözlemevinin yapılması sırada Hülâgü, Nasirüddin’den sorar, “Bu yıldızlarla ilgili olan bilim ne işe yarar? Mukadderatı engelleyebilir mi? Nasirüddin cevap verdi. Ben bir örnekle onu açıklayacağım. Söyledi, Han emretse bir kişi bakırdan olan büyük bir tencereyi bir yükseklikten halk tarafına fırlatsa, kesinlikle halk bu beklenmedik korkunç sestten korkup ürper ve vahşet yaşar. İstirap ve korku halkı sarsar. Ancak sen ve ben önceden bu olaydan haberimiz olduğundan dolayı asla korkmaz ve ıstıraba kapılmayız. Hülâgü bunu tasdik etti. Nasirüddin söyledi. Bu bilimin faydası şudur; çünkü herkes önceden bilgilenir dolayısıyla kimse korkmayıp ıstıraba kapılmaz” (Safa, 1967: 258). Bu görüşü kullandığımız İran’i kaynaklar destekleseler de biz bu düşüncüyü haklı bulmuyoruz zira Hülâgü’nün sorusu bir merak sorusu olabilir. Ancak Mengü’nün önerisi daha makul görünmektedir.

3.4.1. Rasathane’de Çalışan Ünlü Bilim Adamları

Tarihçilerin yazdığına göre bu bilim adamları şunlardır:

1- Müeyyeddin Dımaşk’ı 2- Necmeddin Katibî 3- Tiflis’ten Muhiyiddin İhlâtî Tiflis’ten 4- Kazvin’den Necmeddin Debiran (Reşidüddin, 1994: 1025) 5- Allame Kutbeddin 6- Musul’da Fahreddin Meragî 7- Şemseddin Şirvanî 8- Şiraz’dan Şeyh

Kemalü'd-Din İdekî 9- Hüsameddin el-Şamî 10- Ali b. Mahmut Necmeddin el-Sturlabi 11- Hakimeddin Damganî 12- Sadreddin Ali b. Nasirüddin kendisi Rasathanenin kurucusudur 13- Fumencî Çinî (İgbal Aştiyani, 1985: 190-191; Murvarid, 1992: 315-316).

3.4.2. Rasathane'nin Oluşum Zamanı

Meraga Rasathanesi 1259 yılının Nisan ayında (Camadiul Evvel sene 657) salı günü yapılmaya başladı. Reşidüddin Fazlullah Hülâgü'nün hanlık tahtına oturduktan yedi yıl sonra İlhanlı Rasatı'nın inşa edildiğini yazar (Reşidüddin, 1957: 718).

3.4.3. Rasathane'nin Oluşumu

Selçuklu dönemi gözlemevleri ve yıldızların rasatı hakkında doğru dürüst bilgi elde olmamasına karşın Moğol döneminde bu konuda doğru dürüst bilgiler bulunmaktadır. Hülâgü'nün destek, teşviki ve Nasirüddin'in eliyle yapılan Meraga tesisleri, gerçek anlamıyla ilk astronomi gözlemevi sayılmaktadır. Bu gözlemevi için birçok para ihdas edilmiştir ve ilk uzun yıllar faaliyetini sürdürmüştür (Boyle, 1987: 634).

Hülâgü, gözlemevi ve onun aletlerinin yapılıp hazırlanması için ne kadar mal ve para gerekliyse hazineden verilmesini emretmişti. Üstelik Hülâgü, emrinde olan ülkelerin vakıflarının idaresini Nasirüddin Tusi'ye vermişti. Tusi'de vakıf gelirlerinin

onda birini rasat giderlerine ayırmıştır (Müderriş Rezevî, 1975: 43; Safa, 1967: 258). Çeşitli yazılarda Rasathane'nin inşasında harcanan para miktarını 20000 dinar yazmışlar. Gözlem aletlerine harcanan para bu miktarın içine alınmamıştır (Varcavand, 1987: 153).

Müeyyeddin Urzi Meraga Rasathanesi'nin enstrümanlar ve aletleri hakkında bir risale yazmıştır. Bu risalede rasat tepesinin semtini Meraga'nın batı tarafında belirtmiştir. Ancak Tarih-i Vassaf ve Habibüs-Seyr yanlışlıkla kuzey kısmında yazmışlar (İtizadu'l-Saltane, 1986). Bugün de Rasat Dağı, Meraga'nın batısındadır.

Tepenin üstü rasat için düzleştirilmiştir. Tepenin üstünün uzunluğu 400 arşın ve eni ise 180 arşın belirlenmiştir (Varcavand, 1987: 159).

Hülâgü hekimler sultanı Nasirüddin'i rasat işine görevlendirdiği zaman, onu Ceyhun'dan Rum'a kadar Hülâgü'nün emrinde olan şehirlerin birisini rasat için seçmesinde özgür bıraktı. Nasirüddin de Meraga şehrini seçti. Gerçekten de İran'ın bütün şehirlerinde ve ülkelerde rasat için Meraga'dan iyi ve uygun bir yer tasvir olunmamaktadır. Ufuka engel olan bir şey olmadığından dolayı, ufuk batıdan ve doğudan çok güzel şekilde belli olmaktadır. Gezegenlerin uzunluğu ve gurup çok net görünmektedir. Güney tarafından da bir engel yoktur. Kuzey tarafında azıcık bir engel görünse de ancak rasat için bir engel sayılmamaktadır.

Tepenin batı tarafından Urmiye gölü (Derya-yi Şah) görünmektedir. Tepenin batısında bir büyük yeraltı mezar odası bulunmaktadır. Bu yeraltı mezar odasında yollar ve delikler ve iki büyük sofa ve her sofada de bir mezar işareti bulunmaktadır. Mezarlar doğudan batıya uzamaktadır. Cesetler mezarların altındaki suyla soğutulan odadadır (İtizadu'l-Saltane, 1986).

Rasathane'nin batı tarafındaki dahmalar.

3.4.4. Rasathane Tepelerinin Yeri, Şekli ve Boyutu

Meraga şehri yemyeşil bağlarla çevrelenmiştir, şehir kuzey ve kuzeybatı semtinden Sehend dağı yamaçlarına kadar uzanan tepelere yanaşmaktadır. Şehrin kenarındaki en yüksek tepe tortul bir tepe olarak kuzeyden güneye uzanmaktadır. Tepenin batı tarafında Talıp Han ve Hacı Kürt köylerinin arazisi ve uzakta da Urmiye Gölü'nün manzarası görünmektedir. Bu tepe “Rasat Dağı” adıyla ünlü olup Rasathane'nin kalıntıları onun üzerinde bulunmaktadır.

Tepenin uzunluğu 528m, en çok eni güney tarafında 222m ve en az eni kuzey tarafında 60 metredir. Tepenin eni az olan kuzey tarafında mimari bir eser bulunmamaktadır. Rasathane ve bütün ona bağlı binalar tepenin eni geniş olan güney tarafında inşa edilmiştir (Varcavand, 1987: 158-159).

Rasathane'nin harap olup yerle bir olmasının nedeni terk edilmesi değildir. Belki binaya asıl darbenin indirildiğini, binanın terk edilişinden sonra, Timur döneminde düşünmek mümkündür. Merkezî ve diğer bölümlerinin kazılarında, bölge ahalisi asıl darbenin indirilmesinden sonra orada kullanılan malzemeyi kendi evlerinde kullanmak için elleriyle binaları tahrip edip ve bütün malzemeyi diğer yerlere taşımışlardır. şu anda Talıp Han köyünde Rasathane'de kullanılmış olan birçok yontulmuş taşların, köy evlerinde tekrar kullanıldığını görebiliriz. Sonraları da tepenin üzerinde askerler manevra yapmak için birçok siper kazarak orayı perişan etmişlerdir (Varcavand, 1987: 164).

3.4.5. Rasathane'de Bulunanlar

1972-1976 yılların içinde İran'da bir grup astronot ve araştırmacıların çalışmasıyla bazı bilgilere ulaşılmıştır. Örneğin;

Rasathane'de 17 daire vardı ve bunlar da iki kısma ayrılmaktaydılar. İlk kısım doğrudan astronomi işlerinde kullanılıyordu, ikinci kısmın bilim merkezine bağlı özel işlevleri vardı, örneğin; kütüphane, okul, dökümcülük atölyesi vs. (Murvarid, 1992: 320).

Bu araştırmanın sonunda dairelerin mimarî planından başka bir şey bulunamadı. Bulunan eşyaların çoğu kırık ve çok küçük idiler. Bu buluntuların içinde yazılı ve süslü fayanslar ve yontulmuş taşlar çok önem taşımaktadır. Çünkü bu binanın yapım ve mimarî özellikleri için bir görüş ifade etmek ancak bu bulunanların yardımıyla mümkündür.

Şimdiye kadar araştırmaların sonucunda astronomi aletleri ile ilgili bir eserle karşılaşılmamıştır. Bu da bunu göstermektedir ki bu Rasathane harabeye dönüşmeden önce, fen ve bilim malzemelerinin hepsi başka bir Rasathane veya bilim merkezine nakledilmiştir (Murvarid, 1992: 331).

İlk defa bir araştırma ve eğitim merkeziyle karşılaştığımız Meraga Rasathanesi aşağıdaki bölümlerden oluşmuştur:

1. Düzensiz taş yığını duvarlar
2. Düzenli taş yığını kuzeyden güneye olan duvar
3. Düzenli taş yığınlı doğudan batıya olan duvar
4. Rasathane'nin merkezi, asli kümbeti ve ona bağlı olan astronomi kısımlar.
5. Beşli Gerd şeklinde olan daireler
6. Taş tezgâhlı dört köşe salon
7. Dökümcülük ve astronomi malzemesi yapım atölyesi, kuzey doğu köşesinde tandıra benzer bir ateş ocağı
8. Ayvanlı köşk
9. Medrese (Genç araştırmacıların eğitimi için matematik, fizik, astronomi ve ışık konularını içeren bir okul.)

10. Kütüphane: çeşitli kaynaklar bu kütüphanede yaklaşık 400,000 cilt kitabın olduğunu söylerler. Bu kitaplar Bağdat, Al-Cezayir ve Şam'dan getirilmiştirler (Tarbiyet, 1994: 378).
11. Hocaların ve araştırmacıların sarayı
12. Tepe üzerindeki taşla döşeli sokaklar
13. Su deposu
14. Köy mecmuası (Varcavand, 1987: 171).

* Düzenli taş yığını duvarlar, astronomi faaliyetleri için yapılmıştır.

Düzensiz taş yığını duvarlar Rasathane'ye girişi sadece bir tek yoldan sağlıyordu ve Rasathane'yi çevrelemiş oluyormuş. Doğudan batıya uzayan duvar, tepenin üzerini ikiye ayırıyordu; güney kısmı Rasathane'nin bilimsel mecmuasının asli binalarını içeriyordu. Kuzey kısmı ise serbest ve binasızdır (Varcavand, 1987: 172-174).

Dökümcülük atölyesi metal eşya yapımı için kullanılıyordu. Tarihî metinler Urzi'nin – zamanın ünlü bilim adamlarından birisi – gözlem aletlerinin tasarlama ve yapım işlerini üstlendiğini göstermektedir. O, rasathane içindeki bir atölyede bu önemli işle uğraşıyormuş. Dolayısıyla bu yer bütün özellikleriyle Urzi'nin iş yeri sayılırdı.

Asıl işi astronomi aletleri yapımı olan Urzi, iki tane de bina inşa etmişti; biri câmi ve diğeri de Hülâgü'nün Rasathane içindeki konaklama yeri (Varcavand, 1987: 214-217).

Bir diğ er müessese, ayvanlı salon ve taş döşeli alanı içeren medrese veya tartışma ve konferans salonuydu. Fevat  'l-Vaf  yyat'ta Rasathane'nin yanında Tusi ve astronomlar için kaliteli bir ev ve kütüphanenin de yanı başında bir ilmiye medresesi yapıldığını söyler. İşvereninin bürosu ve dinleme yeri Rasathane'nin kuzeybatısındaydı (Varcavand, 1987: 222-226).

3.4.6. Meraga Rasathanesi'nin Durumu

Kümbetin y  ksekl  ği 20 metreden az değildir. Kümbetin tavanındaki kubbede gözlem için bir delik yapılmıştır. Bu delik özel bir alet ve kaldıraçla a ılıp kapanıyordu. Büyük olasılıkla kümbet dışarıdan     katlıydı. Üç katlı olmasının nedeni de Semerkant Rasathanesi'dir; zira Semerkant Rasathane'si yapılmasında Meraga Rasathane'si örnek alınmıştır (Varcavand, 1987: 187).

Kümbetin   zerindeki süslemeler hakkında sadece oradaki kalıntılardan bir görüş ifade etmek mümkündür:

- 1- Tuğla süslemeleri
- 2- Nakışlı ve yontulmuş taş
- 3- Makuli tezyinat
- 4-   ini süslemeleri

Kümbetin yapımında dış görünümü için Surh Kümbet, Kebûd Kümbet ve Gerd Kümbet   rnek alınmıştır (Varcavand, 1987: 192).

3.4.7. Meraga Rasathanesi'nin Aletleri

1. Duvar Kadranı (Lebine veya Rub)

Müeyyeddin el-Urzi, Risale fi Keyfiyet el-Raşad vema Yuhtacu ila Ilmihi adlı eserinde, 1260 yılında Meraga Rasathanesi için imal edilen astronomik aletler arasında duvara sabitlenmiş kadranı ilk sırada tanıtmıştır. Kadranı belirleyen dairenin merkezine bir açı cetveli (Alhidade) takılmıştır. Bu cetvelin uzunluğu söz konusu dairenin yarıçapına eşittir. Tik ağacından yapılmış kadranın gerçek yarıçap uzunluğu yaklaşık 2,5 metreyi bulmaktadır. Bu duvar kadranı güneşin yüksekliğini, ekliptik eğimi ve gözlem yerinin enlemini belirlemeye yaramaktaydı (Sezgin, 2008: 38 ve Varcavand, 1987: 305).

2. Çemberli Küre (zat el-ḥalak)

Çemberli küre, Müeyyeddin el-Urzi'nin Meraga Rasathanesi'nde bulunan astronomi aletlerine ilişkin eserinde ikinci sırada sunulmuştur. Bu küre, genel olarak yıldız koordinatlarını belirlemeye yaramaktaydı, ama diğer astronomi problemlerinin çözümü için de kullanılmıştır. Çemberli küre'nin genel yapısı, kendi içerisinde üç ilişkiler sistemini, ufuk (yükseklik ve azimut), ekvator (gök cisimlerinin yükseliş ve alçalışları, doğuş ve batış, rektassensiyon ve deklinasyon) ve ekliptik (gök cisimlerinin enlem ve boylamlarını ölçme) sistemlerini, birleştirmektedir (Sezgin, 2008: 39 ve Varcavand, 1987: 307).

3. Gündönümü Halkası (ale li-marifet meyl felek el-buruc)

Bu alet, ekliptik eğimini belirlemeye yaramaktaydı.

4. Ekinoksal Çember (halkat el-istiva)

Bu alet, güneşin burçlar dairesinde gündönümü noktalarına girişini belirlemeye yarıyordu.

5. Hareket Edebilir Nişangâhlı Alet (el-ale zat es-suḳbeteyn)

Müeyyeddin'in kitabında tanıttığı beşinci alet, ay ve güneşin görünürdeki çaplarını belirlemeye ve onları gözlemlemeye yaramaktaydı (Varcavand, 1987: 315-316).

6. Çift Kadranlı Alet (el-ale zat er-rubayn)

Çift Kadranlı Alet Meraga Rasathanesi'nin temel aletlerinden birisidir. Kendisinin geliştirdiklerinden biri olduğunu vurgulayan Müeyyeddin el-Urzi, bu aleti ayrıntılı bir biçimde tanıtmıştır. Bu alet yıldızların yüksekliklerini ve azimutlarını bulmaya yarıyordu (Sezgin, 2008: 44 ve Varcavand, 1987: 316).

7. Çift Bacaklı (el-ale zateş-şu beteyn)

Çift Bacaklı Alet Müeyyeddin el-Urzi'nin bizzat geliştirmiş olduğu aletlerden birisidir. Bu araç gök cisimlerinin meridyen dairesindeki yüksekliklerini bulmaya hizmet eder (Sezgin, 2008: 45).

8. Yükseklik ve Azimut Ölçme Aleti (el-ale zat el-ceyb ve-ssemt)

Meraga Rasathanesi için imal edilmiş aletler arasında Müeyyeddin el-Urzi Sinüslü ve Azimutlu Araç adlı bir aleti de sunmaktadır. Bu aleti kendisinin icat edip etmediğini açıkça söylemiyor (Varcavand, 1987: 319 ve Sezgin, 2008: 46).

9. Dikey Ölçek Üzerinden Sinüs Belirleme Aleti (el-ale zat el-cuyub ve-ssehm)

Müeyyeddin el-Urzi'nin Meraga Rasathanesi için imal ettiği bir önceki aletin ikinci bir versiyonu, Sinüs ölçümü için Dikey Ölçekli Alet adını taşıyan bu alet, ölçüm düzeneği hariç bir önceki aletle tamamen aynıdır (Sezgin, 2008: 48).

Değiştirilen ölçüm düzeneğinin amacı, hedeflenen yıldızın açısız yüksekliğinin burada doğrudan doğruya sinüs olarak tespit edilmesidir. Bir önceki versiyonda yükseklik açısının tamamlayıcı ile ilgili gözlem sonucu hesaplanmak zorundaydı. Bu alet de döndürülebilir konumlanmasıyla azimutun tespitini sağlayabilir (Sezgin, 2008: 48-49).

10. Mükemmel Alet (el-ale el-kamile)

Bu Mükemmel Alet, Müeyyeddin el-Urzi'nin kendi buluşu olarak nitelendirdiklerindendir. El- Urzi, bu aleti H. 650/M. 1252 yılında Suriye Hükümdarı Melik el-Mansur için imal ettiğini söylemektedir.

Bu araç, bir yıldızın yüksekliğini ve azimutunu belirleme işine bağlı bir dizi astronomi probleminin çözümüne yarayabilir (Varcavand, 1987: 319 ve Sezgin, 2008: 50).

11. Gök Küresi

Meraga Rasathanesi gök küresi orijinalinin bize ulaşmış olması büyük bir şanstır. 1279 yılında Müeyyeddin el-Urzi'nin oğlu Muhammed tarafından yapılan görkemli küre 1562 yılında Dresden'e ulaşmış olup ve oradaki matematik-fizik salonunda (müzedede) bulunmaktadır.

Küreye şunlar hâkkedilmiştir: Derece taksimatlı ekliptik ve ekvator, gök sembollerinin yerlerini sınırlandıran on iki enlem dairesi, yıldız kümelerinin çerçeve çizgileri ve gölgelemeleri, yıldız kümelerinin, gök sembollerinin ve bazı müstakil yıldızların adları, değişik büyüklükte yıldız diskçikleri, ekliptik ve ekvator kutuplarının sembolleri ve yapımının adı (Varcavand, 1987: 322 ve Sezgin, 2008: 52).

3.4.8. Kütüphane

Büyük bir bilim merkezi olan Rasathane gözlem işine ilaveten aklî ve matematik bilimlerinin eğitimi için de kullanılıyordu. Safa Ketebi'den bu konuda yazar: Tusi Meraga'da azim bir rasat ve kubbe bina yaptı; ona da büyük bir kütüphane ihdas etti. Kütüphaneyi Bağdat, Şam ve el-Cezire'den yağmalanmış olan kitaplarla donattı, öylesine ki dört yüz bini aşkın kitabı orada topladı ve onları filozof ve astronotların kullanımı için hazırlattı. Kütüphane için de vakıflar ayarladı. (Safa, 1967: 257). Müderris Rezevî ise kitapların çoğu Bağdat, Demeşk, Musul ve Horasan'dan getirildiğini söyler (Müderris Rezevî, 1975: 48).

Varcavand, 300 metre karelik bir mekânın dört yüz binlik bir kütüphane için yeterli olmadığı kanaatindedir. Kütüphanenin kapasitesi o kadar kitap için yeterli

olmadığı için büyük bir olasılıkla kitapların bir kısmı “Ezziyye” Medresesinde muhafaza olunurdu (Varcavand, 1987: 289).

Rezevî, Bartold’un Tarih Coğrafya adlı kitabında Meraga şehri ve Rasathane’sinden şöyle söz eder: “Rasathane büyük bir kütüphaneye ve değerli eşyaya sahipmiş ve orada İran ve Çin gibi doğu ülkelerinin ünlü bilim adamları çalışmaktaymış” (Müderriş Rezevî, 1975: 48).

Nasirüddin Tusi, dünyanın dört köşesine adamlar göndererek, onlardan bilimsel kitapları bulup, ona göndermelerini istiyordu. Tusi, seferleri sırasında çevrede bulunan bütün kitapları ve gözlem için uygun bulduğu her malzemeyi topluyordu (Sepehrvand, 2002:145). Alamut kalesindeki ünlü kütüphanenin ne kadar değerli olduğunun bilincindeydi. Hasan Sabbah zamanından beri yani yaklaşık yüz yetmiş yılda bu değerli hazinen toplandığını ve kütüphanenin ününün dört bir yana dağıldığını biliyordu. Alamut’un düşmesi sırasında bu ünlü kütüphanenin yağmalanmasından endişe eden Tusi, Hülâgü’ye bir mektup yazdı ve o değerli kitapların korunmasını rica etti. Hülâgü de bu isteği yerinde bulup onların korunup Meraga’ya götürülmesini Cüveyni’ye emretti (Cüveyni, 1983: 397). Tusi, Alamut’ta ve Bağdat’taki astronomi malzemelerini de kullanmıştır.

Nasirüddin Tusi, astronomi biliminden başka diğer sosyal bilimlerde de çok önemli yazıları vardır. Ahlak konulu Ahlak-ı Nasiri kitabı bunlardan biridir. Tusi’nin Hülâgü sarayındaki nüfuz ve yetkisi sayesinde yağmalanma ve yok olma tehlikesinde olan kitaplar Meraga kütüphanesinde toplandı. Nasirüddin Tusi, Hülâgü sarayındaki itibar ve konumundan dolayı birçok bilim adamının Moğolların kılıcı altında ölmelerini engelledi (Dehhoda, 1998: 22545).

Kütüphanenin önemi hakkında şunu söylemek yeterli olabilir. Bazıları Nasirüddin Tusi'nin Rasathane'yi yapmaktan kastının, o karanlık dönemde değerli bilimsel kitapları ve bilim adamlarını bir arada toplayıp dağılmasını ve yok olmasını engellemek olduğuna inanıyorlardı. Böylece dönemin değerli bilim adamlarının bir arada toplanmasını sağlamış oluyordu. Moğol'un İran'a akın ettiğinde birçok düşünür ve filozof Harzem, Maverâünnehir ve Horasan'dan Anadolu, Fars ve Hindistan'a kaçmışlardı (Sepehrvand, 2002:145).

Meraga Rasathanesi'nin ne zaman metruk olduğu konusunda tam bir tarih söylenmiyor, ancak Hamdullah Müstevfi'nin yazdığına göre bu bina H. 740/M. 1340 yılında harabeymiş (Hamdullah Müstevfi, 1983: 589) . Rasathane'nin yıkılışından sonra kaynaklarda Rasathane'den iki üç kere söz edilmiştir. Bugün bu binadan iki fotoğraf ve plan bulunmaktadır. Bu binanın en eski planı, 1883'te özet şekilde onun krokisini yapan Almanyalı Hutum Şindler'e aittir. Ondan sonra 1891 yılında Ali Muhammed İsfahani tepenin üstünün resmini çizmiştir. Binanın mimari eserleri bundan birkaç asır önce harap olup toprak altında kalmıştır ve bunlardan hiç bir eser açıkta kalmamıştır (Murvarid, 1992: 317-318).

3.4.9. Rasathane'de Bulunan Madeni Paralar

Rasathane kazılarının sonucunda 17 adet madeni para bulunmuştur. Bunların 8 tanesi tamamen aşınmış ve üzerinde hiçbir işaret veya yazı kalmamıştır. Bu 17 adet madeni paranın 16'sı bakırdan, bir tanesi de altından yapılmıştır:

1- Beşinci Mikhail'in altın parası:

İlginç ve en iyi kalan madeni paralardandır. Bu paranın üzerinde İsa'nın ve arkasında kralın resmi vardır. Bu paranın burada bulunması bu bilim merkezinin batı ülkeleriyle ilişkisi olduğunu göstermektedir.

2- Bakırdan Uygur yazısıyla madeni para:

Büyük ihtimalle bu para İlhanlı döneminin başlangıcına aittir. Bunun bir tarafında Uygur alfabesiyle yazılmış bir sözcük ve onun yanında stilize olan kaz kuşuna benzer enteresan bir resim var. Bu paranın diğer tarafında bir şey görünmemektedir. Bu para Abaka Han'a ait olabilir.

3- Aslan kafası resmi olan bakırdan madeni para:

Bu para, üzerinde aslan kafasının resmi olduğu için çok ilginçtir. Paranın üzerinde ağzı açık bir aslan resmi vardır ve sanki aslanın karnı yerin üzerindedir. Hayvanın bedeni belli değildir ve Uygur alfabesiyle yazılı bir sözcüğün onun bedenini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Paranın diğer tarafında birkaç yazı görünmektedir ki bunlardan sadece "لا الله" kelimesi okunmaktadır. Bu para Ebu Said dönemine ait olabilir.

4- Basit bir bakırdan madeni para:

Bir yüzünde "لا الله الا الله محمد رسول الله" kelimesi vardır diğer yüzünde hiçbir şey görünmemektedir. Bunun da Ebu Said dönemine ait olduğu söylenilmektedir.

5- Cihan Timur'un madeni parası:

Bunun üzerinden sadece Sultan kelimesi okunmaktadır. Bu para İlhanlı döneminde Cihan Timur'a (H. 739-741/M. 1338-1341) ait olabilir.

6- Eksik şekilde bastırılan bakırdan madeni para:

Bu para çok bozulmuş, bir tarafında "لا الله الا الله محمد رسول الله" cümlesi, diğer tarafında da sadece Sultan kelimesi okunmaktadır, paranın bu tarafı eksik basılmıştır. Bu para Abaka Han'dan sonraki döneme ait olduğu söylenilmektedir.

7- Tavşan resimli bakırdan büyük madeni para:

Paranın bir tarafında tavşana benzer bir hayvan resmi vardır. Bu resim Gazan'a ait paraların içinde görülmektedir. Paranın diğer yüzünde “Kaan”, “الا” ve “Sultan” kelimesi vardır (Varcavand, 1987: 335-339).

3.4.10. Meraga Rasathanesi Örnek Alınarak Yapılan Rasathaneler

13. asırda Çin'de, 15. asırda Semerkant'ta, 16. asırda İstanbul'da ve 17. asırda Hint'te (Murvarid, 1992: 326-327) Meraga Rasathanesi'ni örnek alarak gözlemleri yapılmıştır.

3.4.11. Meraga Rasathanesi'nin kurucusu Nasirüddin Tusi

Meraga Rasathanesi'nin adı, bu büyük bilim merkezinin kurucusu İran'ın büyük bilim adamı Nasirüddin Tusi'nin adıyla yakın bir ilişkisi olduğundan dolayı bu bilim adamının yaşam öyküsünden bir kaç cümle yazmak yerinde olacaktır.

Bilim dünyasında Meraga Rasathanesi'nin kurucusu olarak tanınan allame, yazar, hekim, hoca, son filozof, asrın yeganesi, ansiklopedici, insanlığın öğretmeni gibi lakaplarla ün kazanmış büyük Türk bilgini Nasirüddin Tusi (Tam adı: Ebu Cafer Nasirüddin Muhammed b. Muhammed b. Hasan Ebubekir) H. 579/M. 1201 yılında Sâve veya Tus şehrinde doğdu (Sepehrvand, 2002: 101).

“Nasirüddin Muhammed Tusi (1201-1274) orta çağ Azerbaycan bilim ve felsefe tarihinde astronomi, matematik, tıp, mantık, psikoloji, felsefe, edebiyat, coğrafya, ilahiyat ve güzel sanatlar gibi çeşitli alanlarda 70'den fazla eser vermiş ansiklopedici bir bilgin olarak ün bulmuştur. Sayısız eserleri arasında ona büyük şöhret kazandıran eseri *Ahlak-ı Nasiri*'dir. Tusi'nin, bu eserinde hikmet, ilim, ve tecrübeye getirdiği tanımlar, bilimsel açıdan bakıldığında bugün bile önemini kaybetmemiştir. Hikmet, ilim ve tecrübeye getirilen tanımlarda insan maneviyatının mükemmelleşmesi, insanlığın gelişmesi ve zenginleşmesi temel şart olarak kabul edildiğinden bu tanımlar özel bir önem kazanmıştır” (Taştan, 2001: 1).

Nasirüddin, ilk önce babası ve dayısının yanında sonra da Feriduddin Damad-i Nişaburi'nin yanında eğitim aldı. Matematik bilimini Kemalü'd-Din Muhammed Haseb'in yanında ve diğer bilimlerin eğitimini de başka büyük bilim adamlarından aldı. Örneğin; Kutbeddin Misrî, Kemalü'd-Din Yunis Musella ve Ebulsâdat Esfehani vs. Sonunda kendisi de büyük bir bilim adamı oldu. (Sepehrvand, 2002:

101). Tusi'nin neden bir müddet kehistan'da İsmaililerin büyüklerinden biri olan Nasır Muhteşem'in yanında kaldığı belli değildir. Moğol baskısı altında mı yoksa Sünnilerin eziyet ve incitmesinden dolayı mı kaldığı bilinmemektedir. Ancak Nasirüddin Tusi orada bir süre kitap ve araştırma işine bakmıştır (Safa, 1967: 257). Sonra Nasır Muhteşem onu Alâaddin Muhammed'in yanına Alamut kalesine gönderdi. Nasirüddin, Rukneddin Hurşah'ın (İsmaililerin son hâkimi) saltanatı süresince orada araştırma işine devam etti (Dehhoda, 1998: 22545).

Hülâgü'nün Alamut kalesine akın yaptığı zaman Hurşah, Nasirüddin'in önerisiyle teslim olur. Böylece Alamut ve Meymun Dej kaleleri Hülâgü'ye teslim olurlar. Nasirüddin 'in ününü duyan Hülâgü onu iyi karşılar ve kendisine vezir yapar (Reşidüddin, 1994: 989). Hülâgü'nün yanında Nasirüddin'in nüfuzu çok artmıştır ve onun aldığı tedbirlerle de Abbasilerin hâkimiyeti sona ermiştir. Meraga başkent olup, Bağdat fethedildikten sonra Nasirüddin Tusi'nin etkisiyle H. 657/M. 1259 yılında büyük bilim merkezi olan Meraga Rasathanesi'nin yapılmasına karar verildi (Reşidüddin, 1994: 1024-1025). Çoğu zaman İlhanlı ülkeleri ve onun vergi ve diğer önemli işleri Tusi'nin denetimine verilmiştir (Dehhoda, 1998: 22545).

Nasirüddin Tusi, zamanın en büyük bilim merkezi olan Rasathane'nin bütün masraflarını vakıf gelirlerinden temin ediyordu. Hocaların ve çalışanların maaşlarını, Rasathane'nin giderlerini, öğrenciler ve misafirlerin aylıklarını, İlhanlı ülkelerinde, çoğunlukla bugünkü Irak topraklarında bulunan vakıfların gelirlerinden ödüyordu. Kendisi de şahsen bu vakıf gelirlerinin toplamasını üstlendi. Çoğunlukla Meraga'da olduğundan dolayı dünyanın dört bucağındaki bilim adamlarını Meraga'ya davet ediyordu (Aksarayi, 1983: 120) ve onları kendi rahmetlerinden yararlandırıyordu.

Nasirüddin Tusi, Meraga'yı gözlemevi için en uygun yer bulduğu için Meraga'da rasathane kurmaya özen gösterdi ve zamanın en ünlü bilim adamlarını iş birliği yapmaya davet etti. Onların yardımıyla o güne kadar dünyada benzeri olmayan bir müessese kurdu. Sonraki asırlarda Hint ve Çin ülkelerinde de Meraga Rasathanesi örnek alınarak yapıldı. Sonunda Avrupalılar özellikle Kupernik Kutbeddin Şirazi ve İbni Şatır'dan yadigâr kalan Arapça kitapları okuyarak Meraga'daki bilim merkezindeki buluşları kendi adlarına kaydettirdiler (Razi, 2000: 263).

Tusi, Bağdat'a iki kez gitmiştir. Birisi H. 662/M. 1264'tedir, diğesinde de ölümünden biraz önce, vakıf işlerini denetleyip giderler çıktıktan sonra geri kalanını Rasathane'ya götürmüştür (Dehhoda, 1998: 22545). Muhammed Ali Tarbiyet da kitap toplamak için H. 662/M. 1264'te Tusi'nin Irak ve Bağdat'a gittiğini yazar (Tarbiyet,1994: 378).

Hülâgü zamanında Nasirüddin Tusi, Şiilerle İlhan arasında aracı rolü taşıyordu. Şiilerle İlhan arasında iyi ilişkiler kurdu ve bunların sonunda Mezopotamya'da olan Şiilerin çoğunlukta yaşadığı el-Hille şehri H. 658/M. 1260 yılında Hülâgü'ya teslim oldu. Bu iyi ilişkiler sayesinde Şiilerin kutsal saydıkları mezarlar zarar görmedi, Şii bilim adamlarına uygun çalışma ortamı hazırlandı ve Sünnilerin denetiminde tutulan Şii vakıfları Şiilere geri verildi. Tusi hayatı boyunca Şiilere yardım etmeyi esirgemedi (Sepehrvand, 2002: 105).

Nasirüddin Tusi cami-ul şarayit, bir bilim adamıydı. Tusi astronomi ve matematikte ünlü olsa da zamanın bütün bilimlerinde uzman ve söz sahibiydi. Zamanın bütün bilim dallarında eser yadigâr bırakmıştır. Ancak astronomi,

matematik, Ahlak, mantık, felsefe ve benzeri bilimlerinde çok güçlü bir bilim adamı olup söz sahibi sayılsa da tıpta o kadar güçlü değilmiş. Sadece selefleri yani İbn Sina ve Razi gibi tıp uzmanlarının görüşlerinden haberi vardı ve onlarla aynı görüşteydi. Allame Kutbeddin Şirazi, İbn Sina'nın tıp hakkında yazdığı Kanun kitabını, hocası Nasirüddin'in yanında öğrenmiştir. Tusi'nin kitapları arasında psikoloji hakkında yazılmış bir kitap bulunmasa da felsefe ve Ahlak konulu kitaplarında psikoloji konularına çok değinmiş ve onlara çok önem vermiştir (Varcavand, 1987: 134).

“Tusi'nin yazdığı kitap ve eserlerin sayısı hakkında kesin bir bilgi elde yoktur. Nasirüddin yazılarının sayısı hakkında kesin bilgi edinmek için döneme yakın yazarların verdiği listeler daha doğru olabilir. Muhammed b. Şakir b. Ahmet al-Ketebi (ölüm H. 764/M. 1363)'nin yazdığı Fevatü'l-Vafiyyat ve Selaheddin Halili b. Aybek Sofdi (ölüm H. 764/M. 1363)'nin yazdığı el-Vafi belvafiyyat kitaplarında benzer bir liste vardır. Bu sayılar 40 ve 41'dir. Ancak Tusi'ye ait olan birkaç eser bunların içinde görünmemektedir. Tusi'nin eserleri üzerine araştırma yapan Avrupalı bilim adamları bu eserlerin sayısını 64 olarak vermişlerdir. İranlı araştırmacı Müderris Rezevî “Nasirüddin Tusi'nin eserlerinin şerhi” adlı kitabında Tusi'ye mensup 190 kitap ve risale saymaktadır” (Varcavand, 1987: 129). Dehhoda ise 58 rakamı vermektedir (Dehhoda, 1998: 22546).

Tusi'nin Başlıca eserleri şunlardır:

1. Ahlak-ı Nasiri: Farsça olarak İsmaililerle birlikte olduğu zamanda yazılmıştır. Fakat fikir ve terminoloji daha sonra yeniden düzenlenmiştir.
2. Risaletü'l-Müiniyye (Astronomi)
3. Tecridü'l-Akaid (kelam)

4. Kavaidü'l-Akaid (kelam)
5. Esasü'l-Iktibas (mantık)
6. Mantikü't-Tecrîd (Mantık)
7. Evsafu'l-Esraf (Tasavvuf)
8. Tasavvurat (Metafizik)
9. Zic-i İlhani (Astronomik-astrolojik cetvel)
10. Risale der Isbat-ı Vacib (Metafizik)
11. Risale-i İtikâdat (Kelam)
12. Hall-i Müşkilatı'l-Işarât: Fahrettin Raziye karşı Ibn-i Sina'nın savunulması
13. Risaleti İlm-i Heyet (kozmozğrafya)
14. Şerh-u Kitabı'l-Işare ve't-Tenbihat
15. el-Cebr ve'l Mukabele (matematik)
16. Fusul (Metafizik) (Taştan, 2001: 1).

3.4.12. Külliye

Külliye için en uygun yerin tepenin yamacında ve tepeye yakın olması gerekirdi. Külliye de hocaların ve öğrencilerin evi, mescit, büyük bir medrese, büyük bir kütüphane ve diğer gerekli binalar kurulmuştur. Su konusunun çok önemli olduğunu unutmamak gerekir; zira böyle bir topluluğun suya çok ihtiyacı vardı. Külliye'nin kurulması için en uygun yer tepenin batı yamacı bugünkü “Talıp xan” köyüdür; zira hem suyu boldu hem de tepeye en yakın yerd (Varcavand, 1987: 289).

Tepenin üstündeki su ihtiyacı da kuyu çarkı ve çeşitli araçlarla sağlanmaktaydı. Su büyük fıçılarda içinde depolanıp sonra kullanılırdı. Bunu da bugünkü Rasathane kazılarında görmek mümkündür (Varcavand, 1987: 285).

4. Bölüm

Meraga'da Yetişen Tarihî Şahsiyetler

İslam'ın Başlangıcından 19. Asra Kadar Meraga'da Yaşayan Ünlü Kişiler, Edipler ve Şairler

4.1. İlhanlı Öncesi

4.1.1. Ali b. Huskuye

11. asrın sonunda ve 12. asrın başlarında yaşamış olan bir fıkıh ve edebiyatçıdır; aynı zamanda şarkıyatçı ve filolog dur. Mervcan'da H. 516/M. 1122 yılında pazartesi günü vefat etti (Tarbiyet, 1994: 278-279 ve Dolat Abadi, 1976: 3040).

4.1.2. Latifu'd-Din Zeki Meragi

Latifu'd-Din Zeki aslında Meragalıdır ancak Kâşgar'da doğmuş ve H. 607/M. 1210 yılında da ölmüştür. O, Kâfi b. Abulferac Runi ve Zuheyr Farabi ile aynı dönemde yaşamıştır. O dönemin büyük şairlerinden biridir (Razi, -: 264).

4.2. İlhanlılar Dönemi

4.2.1. Ohedî

Meraga'nın en ünlü büyük yazar ve şairlerinden Ohedî H. 670/M. 1271 yılında Meraga'da doğdu ve H. 738/M. 1337'de 68 yaşında bu şehirde vefat etti. Ohedî eğitimine Meraga şehrinde başladı. O zaman Meraga'da iyi ve mükemmel okullar olduğundan dolayı eğitim için yurt dışına çıkmadı. Ancak Moğolların Müslüman olmaması nedeniyle Meraga'da İslamla ilgili dini bilimlerin yayılmasına ortam müsait değildi, dolayısıyla Ohedî'nin dini eserleri yayılma fırsatı bulamadı (İgbal Aştıyani, 1985: 547-548).

Şiir ve edebiyat da dinî bilimler gibi 13. asrın sonunda en kötü devresini yaşıyordu. Ancak İran'da 14. asrın başlarında yapılan değişiklikler, şiir dünyasını da olumlu etkiledi. H. 700/M. 1300 yılında Gazan Han bir grup Moğol'la Müslüman olup ve 80 yıldan sonra kendi halk ve tebaasıyla aynı dini benimsediler. Böylece Müslümanların eziyet çekmeleri biraz azaldı (Murvarid, 1993: 459).

Şiir yeniden önem kazandı ve hükümdarlar şairleri kendi saraylarına yaklaştırdılar. Bu da Ohedî'nin şiir söylemekte ünlü olduğu zamana denk gelmektedir.

Sultan Ebu Said'in saltanatı döneminde, Ohedî'nin ünü zirvede idi. Ohedî sultanı ve onun veziri Gıyasüddin Muhammed'i (Reşidüddin Fazlullah'ın oğlu) şiirlerinde övmüştür (Murvarid, 1993: 459).

Ohedî'nin söylediği şiirlerin beyit sayısının 6000'den 15,000'e kadar olduğu yazılır (Murvarid, 1993: 459). Onun el yazmaları İran'da Meclis, Melek ve Astan-ı

Godsi Razevi kütüphaneleri, Tebriz'in millî kütüphanesi, Tahran Üniversitesi'nin merkez kütüphanesi ve yurt dışında Kahire'nin Darul Kütüb'ünde, Pakistan'ın Pencab Üniversitesi'nde, İstanbul'un Topkapı Sarayı'nda ve Britanya müzesinde bulunmaktadır.

Ohedî, birçok şehre özellikle Kirman, İsfahan, Sultaniye, Kerbela, Bağdat ve Dar-ol Salam'a sefer etmiş ancak sonunda kendi doğum yerinde yani Meraga'da kalmaya karar vermiş, eserlerinin çoğunu Meraga'da yazmıştır. O şehrini çok seviyordu ve Meraga'nın doğasını, özellikle Sofi ırmağının özelliklerini şiirlerinde dile getirirdi.

Ohedî'n eserleri şunlardır: Divanı, H. 706/M. 1306 yılında Dahnâme mesnevisi ya da Mantık ul-Oşşak ki bu 500 beyitli eseri Nasirüddin Tusi'nin torunu Vacihe'd-Din Şah Yusuf'un adına yazmıştır. H. 733/M. 1332'de 5000 beyitten oluşan Cam-e Cem mesnevisinde Sultan Ebu Said'i övmüştür. Bu ünlü eserinde Ahlak ve sosyal konulardan başka sultanlara öğüt vermiştir (İgbal Aştıyani, 1985: 548).

4.2.2. Abdulkadir Meragi

Abdulkadir Meragi, Azerbaycan'ın müzik uzmanlarından biridir. H. 754/M. 1353 yılında Meraga'da doğdu. Dört yaşında okula başladı ve sekiz yaşında Kur'an-ı Kerim'in hepsini ezberledi. On yaşında sarf, nahiv, belagat ve mâni eğitimini almıştı (Faegi, 1996: 516). Matematik ve müzik, en sevdiği bilimlerden idi. Bu konuda çok araştırmalar yapmış; çevriler ve kitaplar yazmıştır. O Azerbaycanlı ve Türk olmasına

rağmen kitaplarını Farsça yazmıştır. Abdulkadir çocukluk dönemini Meraga'da geçirmiş, gençlik yaşlarına girdiğinde Tebriz'e taşınmıştı.

Abdulkadir'in hayatı İran tarihinin karışık günlerine denk gelmektedir: İlk yıllarında Celayirliler savaşları, Timur'un akınları ve ömrünün sonlarında Timur'dan sonra başlayan olaylar.

Müzik, şiir ve hat sanatı ile ilgilenmekteydi. Camiü'l-Han, Kanzeü'l-Han ve Makasedü'l-Han onun en önemli kitaplarındandır. Abdulkadir'in kendi el yazısıyla yazılmış olan Makasedü'l-Han adlı eseri Astan-ı Godsi Razevi'nin kütüphanesinde bulunmaktadır.

Abdulkadir Meragi'nin Farsça ve Türkçe şiirleri de bulunmaktadır (Murvarid, 1993: 474-479).

4.2.3. Zeynü'd-Din

14. asrın ileri gelenlerinden ve Medine şehrinde kadılık yapan biriymiş. Yazdığı kitaplar Biritanya ve Berlin kütüphanelerinde bulunmaktadır (Sepehrvand, 2002: 309).

4.3. İlhanlılar Sonrası

4.3.1. Aşrafî Meragi

On beşinci asrın fasih şairlerinden biridir. Arif bir şair imiş ve toplum içine pek katılmazmış. Dörtlükler, kasideler, gazeller, dondurme ve parçalar (kısa şiir) Aşraf'ın divanını oluşturmaktadır. Bütün bunları dört kısma ayırarak; Unvanu'l-Şabab, Hayru'l-Umur, Bagiyatu'l-Sahalehat ve Macdatu'l-Tacalliyat isimleri vermiştir. Aşraf'ın başka bir eseri de Mesnevi-yi Pencgâne, Nizami'nin Penc Genc'i örnek alınarak yazılmıştır:

- 1- H. 832/M. 1429 yılında yazılmış olan Minhacu'l- Abrar
- 2- H. 836/M. 1433 yılında yazılmış olan Husruv-u Şirin veya Riazu'l-Aşegin
- 3- H. 842/M. 1438 yılında yazılmış olan Leyla ile Mecnun
- 4- Haft Ureng veya Aşkname
- 5- H. 848/M. 1444 yılında sona ermiş olan Zafernâme (Tarbiyet, 1994: 55).

4.3.2. Nureddin Abdurrahman b. Abdulkadir

Azerbaycan'ın musikişinaslarından. Babası Abdulkadir, Camiü'l-Han kitabını oğlunun adına yazmıştır. Kendisi de H. 816/M. 1413'te Makasedu'l-Advar'ı Sultan Beyazıt'ın (1481-1512) adına yazmıştır (Sepehrvand, 2002: 309).

4.3.3. Futuhay Meragi

17. asır şairlerindendir el yazma şiirleri Tahran Üniversitesi merkez kütüphanesinde bulunmaktadır (Dolat Abadi, 1976: 1647).

4.3.4. Eraci

17. asır şairlerinden biridir. Genellikle de şiirlerini Türkçe söylemiştir (Murvarid, 1993: 471).

4.3.5. Hasret-î Meragi:

18. asır şairlerindendir. Ulema okulunda eğitim aldı. Kısa bir zamanda sarf, fıkıh, nahiv mâni ve belagatta bilgi sahibi oldu. Erken yaşta hayata veda etti (Murvarid, 1993: 471).

4.3.6. Nasiray Meragi

Mirza Nasir on sekizinci asır şahsiyetlerindendir. Mecmua-yı Nasihat adında bir kitabı vardır. Bu kitabı ikinci Şah Tahmasp'a yazmıştır. Emirlerle nasihat etmek için de şiir yazmıştır (Dolat Abadi, 1976: 1009).

4.3.7. Teşne-yi Meragi

Muhammed Taki 18. asır şairlerindendir. Ailesini şapka örmekle geçindiriyordu. El yazması divanı Meclis kütüphanesinde bulunmaktadır. Divanında kendisinin Azerbaycanlı olduğunu ve H. 1210/M. 1795'te Meraga'da doğduğunu söyler.

Babası, Aga Muhammed Han'ın fermanıyla Meraga'dan Kaşan'a sürgün olduğundan dolayı kendisi Tahran'da akrabalarının yanında yaşamış, Tahran'ı da çok sevmiştir.

Divanı, tarihî bir mesnevidir. H. 1260/M. 1844'te yazmaya başlamış; Allah ve peygamberi övdükten sonra İran, Rum, Hint ve Irak'a yaptığı seferleri anlatmıştır. Bu şairden Türkçe bir kaside ve gazel de kalmıştır (Murvarid, 1993: 472-473).

4.3.8. Zeynu'l-Abidin Meragi

Meşhedi Ali'nin oğlu, Azerbaycanlı zengin bir tüccar, ünlü ve aydın yazarlardan olan Zeynu'l-Abidin, Kaçarlar zamanında Meraga'da doğdu. İran'ın fesatla dolu durumu yüzünden ülkeden kaçıp gitti ve Meşrutiyet edebiyatının bir numunesi olan İbrahim Beyk Seyahatnamesin yazdı ve kısa zamanda çok meşhur oldu.

Zeynu'l-Abidin Meragi H. 1255/M. 1839'da doğdu. Sekiz yaşında okula başladı ve sekiz yıl eğitim aldıktan sonra eğitimi bırakıp on altı yaşında babasının evine geri döndü. Yirmi yaşında Erdebil'e gitti. Kendisinin yazdığına göre bundan sonra Meraga'da ve Erdebil'de zenginler gibi yaşamaya başlamış, kendisine hizmetçiler ve

korumalar almıştır. Ancak bir süre sonra her şeyini kaybetmiştir. Ülkenin zor durumu da başka bir sorun olunca ülkesini terk etmek istemiş; geri kalan sermayesini alıp, erkek kardeşiyle beraber Kafkasya'ya yola çıkmış ve Gürcistan'ın başkenti Tiflis şehrine gitmiştir. Orada da fazla kalamayıp çaresiz Kırım'a giden iki kardeş İstanbul'dan mal götürüp Kırım'da satarlarmış. Bu işten de kısa bir zaman içinde iyi bir sermaye elde etmişler (Zeynu'l-Abidin Meragi, 1985: 12).

H. 1294/M. 1877'de Rus ve Osmanlı savaşı başladı. İki kardeş İmparatorun yaylası Yalta'ya gittiler ve orada durumları daha da iyileşti. Artık onların işleri saraylarda ve divanlarda idi, devlet adamlarıyla iyi ilişkiler içindeydiler. Öyle ki bunlara "İranlı Dürüst Tüccarlar" adı verilmiştir. Onlardan Rus vatandaşlığına girmeleri istenmiş, çok ısrar edilip avantajlar verilince de vatandaşlığı kabul etmiş, ailelerini de İstanbul'dan alıp Yalta'ya getirmişler ve orada yıllarca mutlu yaşamışlardır (Zeynu'l-Abidin Meragi, 1985: 12-13).

Ancak vatan sevdası Zeynu'l-Abidin Meragi'yi hiçbir zaman rahat bırakmamıştır. Kendisi yabancı bir ülkede rahat yaşayıp siyasi hareketlerden uzak dururken, kardeşlerinin zulüm içinde yaşamalarına razı olamamış, Rus vatandaşlığından çıkıp Türkiye'ye gelmiştir. Zevk ve iştiaqla yurttaşlarına hizmet etmek için eline kalem alıp siyasi mücadeleye başlamıştır.

Kendisinin itiraf ettiğine göre mantık, burhan, belagat ve mâni okumamış, bilim ve edebiyat görmemiştir. Aslında çok bilgili, kitap okuyan, özgürlükçü ve yurtsever biriymiş. Osmanlı devletinde kaldığı sürece İstanbul'un Şems gazetesi ile işbirliği yapmış ve orada çok güzel makaleler yayımlamış. Zeynu'l-Abidin Meragi H. 1328/M. 1910'da da İstanbul'da vefat etmiştir (Gulâmiye, 2006:190-191).

İbrahim Beyk Seyahatnamesi

Bu kitap üç ciltte yazılmış. İlk cildin yayınında yazarın adı söylenmemiş ve on iki yıl yazarın kim olduğu bilinmemiştir. Hatta bazıları îma ile bu kitabı kendilerine mal ediyorlarmış. Bundan dolayı birkaç kişi atabey Mirza Ali Asger Han'ın fermanı ile cezalandırılıp tutuklanmıştır. Ancak meşrutiyetten sonra kitabın üçüncü cildinin ön sözünde, *İstanbul tüccarı Zeynu'l-Abidin*'in adı ortaya çıkmıştır. İlk başta bu kadar değerli bir kitabın normal bir tüccar tarafından yazılmasına inanmak zor olmuş. Hatta bazıları bu kitabın başka yazarlar tarafından yazıldığı iddia edilmiş. Hâlbuki yazarın fazla okul eğitimi almamasına rağmen yetenekli, başarılı, öz bilinçli, zihni açık ve hayat tecrübesi ile böyle bir kitap yazması imkânsız değildir. Yazar hem konu seçmede hem de üslubunda son derece ustadır (Kasravi, 1976a: 46).

İran'ın 19. asrın sosyal ve siyasal durumunu anlamak için iyi bir kaynak olan İbrahim Beyk Seyahatnamesi korkusuz, eksiksiz ve sivri bir dille yazılmış gerçek bir ansiklopedi niteliğindedir.

Ahmet kasrevi bu kitabın okuyanları üzerinde etkisinden bahseder ve böyle söyler: Kitabın önemini o zamanın okurları anlamış; kitap, okuyanların zihinlerini aydınlatmıştır. Onları ülkelerinin meselelerine karşı uyandırmış, çok sayıda insan bu kitabı okuduktan sonra ülkelerinin gelişmesi için gayret göstermiştir (Kasravi, 1976a: 47).

4.3.9. Zafaru'd-devle

Fathullah Han Mukaddem Meragi H. 1270/M. 1854'te Meraga'da doğdu. Erken yaşta askere katılmıştır. H. 1314/M. 1896'da Zafaru'd-devle lakabını almıştır. Ona ait divan ve şiir defteri bulunmaktadır (Murvarid, 1993: 523).

4.3.10. Muhammed Cafer (Mucirus-sultan)

1869'da Meraga'da doğdu. İlkokulunu Meraga'da bitirdikten sonra, matematik ve astroloji bilimlerini sevdiği için Tebriz'e gitmiş ve bu bilimleri öğrenmek için çok gayret etmiştir. Bilime, topluma hizmet etmek istemiş, bu konuda başarılı da olmuştur.

Birkaç yıl Meraga'da belediye başkanı olmuş ve şehrin imarı için çok emek vermiştir (Murvarid, 1993: 562).

4.3.11. Abu'l-Gasem Meragi:

H. 1261/M. 1845'te Meraga'da doğdu. Liseyi bitirdikten sonra yaklaşık 15 yıl bilim öğrenmek için Irak, Türkiye, Fransa, İngiltere, Rusya, Yunan, Hindistan, Hollanda, Mısır, Macaristan ve Belçika'da kalmış, İran'a döndükten sonra çok sayıda kitap yazmış veya tercüme etmiştir. Tebriz'de Azad gazetesini ve Tahran'da Asâyiş'i, aynı zamanda Name-yi Parsî ve Name-yi Banovan dergisini yayımlamıştır. Fars

alfabesini kolaylaştırmak için yazdığı birçok makalesi vardır. Bu konuda çok çalışmış ancak H. 1325/M. 1907'de ölümü üzerine çalışmalarını tamamlayamamıştır (Murvarid, 1993: 566-567).

4.3.12. Mecnun Meragi

Reza Güli Mirza, Azerbaycan valisi Gasem Mirza'nın (Fethalı Şah'ın oğlu) oğlu kendi döneminin bilim adamlarındandır. Riyazette yüksek mertebelere ulaşmış "Mecnun Alişah" lakabını almıştır. Nuru'l-Anvar ve Meratu'l-Aşegin adlı iki tane şiir kitabı vardır. Meratul-aşegin kitabının konusu irfanla ilgilidir.

Reza Güli Mirza H. 1327/M. 1909'da Meraga'da vefat edip Mir Marhum mezarında defnedilmiştir (Gulâmiye, 2006: 134).

4.3.13. Mirza Mahmut Agai (fani)

1874'te Meraga'da doğdu. Çocukluğunda anne babasını kaybetti. Eğitimi sırasında babasından kalan çiftlikte, çiftçilik yaparmış. Çok zeki ve çalışkan biriymiş. Hiçbir zaman okumayı bırakmamış. Fıkıh, astronomi ve heyette uzmanmış. Fani mahlasında şiirleri vardır. Şiirlerinin konusu daha çok gençlere nasihat imiş (Gulâmiye, 2006: 139).

4.3.14. Mirza Muhammed Gölzari (parişan)

1883'te Meraga'da doğdu. Altı yaşında babasını ve on yaşında annesini kaybetti. Kendisini ve ablasını geçindirmek için gündüzleri çalışıp geceleri ders okuyordu. Mimarlık işlerinde pek başarılıydı. Meraga'nın Sina adlı hastanesini o yaptı. Meraga ve çevresindeki birkaç köprü ve mimari de onun eserlerindendir.

Türkçe ve Farsça gazel ve kasideleri vardır. Golzarboka adında yayımlanmamış bir divanı bulunmaktadır. Mirza Muhammed 1955'te Meraga'da öldü (Murvarid, 1993: 570).

4.3.15. Ateşi-yi Meragi

19. asrın şairlerinden olan Ateşi Fathalişahî Kaçar zamanında Meraga'nın şeyhu'l-İslamlık görevini almıştı. Hadigatu'l-şuara'da Divanî Beygi'nin yazdığına göre ona ait olan birçok kitap vardır, çoğu Türkçe olan bir divanı da bulunmaktadır (Murvarid, 1993: 466-468).

4.3.16. İtimadu's-Saltane

Adı Muhammed Hasan Han, Hac Ali Han'ın oğlu, Azerbaycan'ın ünlü ve çalışkan şahsiyetlerinden biridir. İlmî derneklerin kurulmasında, resmi gazetelerin yayılmasında, faydalı kitapların tercümesinde ve telifinde çok emeği geçmiş ve bu yolda çok çaba ve gayret göstermiştir.

Muhammed Hasan Han H. 1259/M. 1843'te, Nasered-din Şah Kaçar'ın tahta çıktığı ilk yıllarda doğmuştur. H. 1268/M. 1852'de kurulan Darul-fünun'da eğitime başlar. H. 1257/M. 1859'ta Huzistan ve Loristan ordusunun komutanı olur. H. 1280/M. 1863'de Fransa'da büyükelçilik yapar. H. 1299/M. 1882'de milletvekili ve H. 1300/M. 1883'te bakan olur ve ömrünün sonuna kadar bu görevde kalır. H. 1304/M. 1887'de İtemadul-saltane lakabını alır. Çok sayıda kitap yazmıştır. Dört ciltte şehirlerin ve ilçelerin tarihini ve coğrafyasını açıklayan “Meratu'l-Beldan-i Nasiri (1877-1880)”; üç ciltte hicretin başlangıcından H. 1300/M.1883'e kadar genel tarihi anlatan “Tarihi Muntazam-i Nasiri”; İslam'ın ünlü kadınlarını ve şairlerini konu eden Hayrat-i Hasan (1887-1890) ve Nasered-din Şah'ın hâlini ve onun döneminde yaşayan şahsiyetler ile bilim adamlarını konu eden “al-Maser ve'l Asar” önemli kitaplarından birkaçıdır (Murvarid, 1993: 514-516).

4.3. 17. Edib Meragi:

Adı Abdu'l-Ali Han, Hac Ali Han'ın oğlu, Kaçar döneminin şair ve şahsiyetlerindendir. Nasered-din Şah-i övmek için kaside söylemiş ve Edibu'l-Mulk lakabını almıştır. H. 1245/M. 1829'da doğmuş, H. 1302/M. 1885'de ölmüştür (Murvarid, 1993: 510).

4.3.18. Ahmet Han Beylerbeyi Mukaddem

Ahmet Han Mukaddem, Türk hanlarından, Mukaddem tayfasının reisi ve Fethalı Şah döneminde Meraga'nın beylerbeyi olmuştur.

H. 1319/M. 1901'de İran -Rus savaşlarında İran tarafının komutanı olmuştur. Nahcivan'ın koruması onun göreviydi.

Ahmet han çalışkan, korkusuz birisiymiş. Çiftçilik işindeki başarısı sayesinde çok zengin olmuş ve dönemin meşhurları arasına girmiştir. Yaptığı işler için Fethalı Şah'tan pek çok ödül almıştır. Kızı şahla evlendikten sonra saraya daha yakın olmuş ve şahın yanında değeri artmıştır. Ahmet Han H. 1334/M. 1916'da Meraga'da hastalanıp vefat eder (Murvarid, 1993: 519-520).

4.3.19. Aga Hüseyin Meragi

Aga Hüseyin, Mohemmed Resul b. Abdullah b. Cafer'in oğludur. Meraga'da yaşar ve orada alışveriş ve tüccarlık işine bakarmış. Reza Goli Han Hedayet'in yazdığına göre Aga Han Mukaddem'in evlatlarındandır. Aga Han, Şah Safi'nin ünlü emirlerinden biridir. Bölgede yaşayan Otuz İkiler tayfasındandır (Murvarid, 1993: 504).

Çaldıran'da Şah İsmail Safevi ile Sultan Selim arasında çıkan savaşta Şah İsmail yenildi. Azerbaycanlılar bu durumdan korkup ülkelerini bırakarak Irak'a sığındılar. Cafer de ailesiyle birlikte Meraga'dan Kazvin'e gitti ve Nadir Şah'ın

Hükümdarlığına kadar orada kaldı. O dönemde bu bölgede kıtlık başlamıştı; bu nedenle Cafer ve ailesi burayı terk edip kendi şehirlerine yani Meraga'ya döndüler. Meraga'da Aga Muhammed Han-i Kaçar'ın ölüp Fethali Şah-i Kaçar'ın hükümdar olduğu zamana kadar kendi mesleklerine yani tüccarlığa devam ettiler.

O zamanlar Fethali Şah, saltanat iddiasında bulunan Sadeg Han Şagagi'nin isyanını bastırmak için güçlü bir orduyla Azerbaycan'a hareket eder. Meraga'nın emiri Ahmet Han Şarefi, Meraga hükümetini korumak için aynı konuda iki farklı başlıkta mektup, bir miktar hediyeği Aga Hüseyin'nin kardeşi, Hacı Rahim Bek'e verip iki ordunun karşı karşıya geldiği yere gönderir. Çok zeki ve iş bilen bu elçiye, hangi ordu yenerse hediyeleri ve mektubu o orduya vermesi istenir. Rahim Bek, Fethali Şah'ın kazanacağını tahmin edip mektup ve hediyeleri Fethali Şah'a sunar. Azerbaycan halkı da ona sadık olacağını söyler. Şah, Rahim Bek'e inanıp Ahmet Han'ın mektubuna cevap yazar. Böylece Meraga'da Ahmet Han'ın hâkimiyeti sağlamlaşır. Bu tarihten sonra Rahim Bek ve Aga Hüseyin, Kaçar sarayı ile ilişkide olurlar ve taht naibi Abas Mirza Azerbaycan'a geldikten sonra bu iki kardeşin itibarı daha da artar.

Hüseyin Han Mukaddem, babası ve amcası Hamet Han gibi genç yaşta askere katıldı. Askerlikte gösterdiği yetenek onu büyük makamlara taşıdı. Yaptığı hizmetlerden dolayı Fethali Şah ve Muhammed Şah tarafından Han lakabını aldı. Avusturya, Fransa ve İngiltere ülkelerinde büyükelçilik görevinde bulundu. Bu görevi en iyi şekilde yerine getirerek İran'ın hakkını koruyup savunmuştur. Avrupa'dan döndükten sonra sunduğu rapordan, şah onun ne kadar dürüst çalıştığını anlayıp, memnun kalmış, ona Şir ve Horşit rütbesini vermiştir. H. 1257/M. 1841'de Yazd ve Fars şehirlerinin valisi olmuştur.

Hüseyin Han'ın iki kız çocuğu ve iki erkek çocuğu varmış. Büyük oğlu Raşit büyük tüccarlardan biriymiş ve tıpta da çok ünlüymüş. Muhammed Şah ve Nasir ed-din Şah'ın saraylarıyla bağlantıları varmış.

Hüseyin Han'ın küçük oğlu Ali (Hac Ali Han Mukaddem Meragi), Muhammed Mirza'nın (Muhammed Şah) valilik zamanında hazinedar idi. Muhammed Şah tahta çıkıp Tebriz'den Tahran'a geldikten sonra, Ali de şahın yanında Tahran'a geldi. O zamanın en büyük makamlarından olan *nizaret* ve *hansalarlığa* yükselip Han unvanını aldı (Etemad Mukaddem, 1970: 70).

4.4. Dönemi Belli Olmayanlar

4.4.1. Tuti Meragi

Arif, âlim ve sufidir. Türkçe, Farsça ve Arapça arifane şiirleri vardır. Hakkında fazla bilgi yoktur. Divanının el yazma bir nüshası Rey şehrinde, Alishah (pir Meragi) mezarının kütüphanesinde bulunmaktadır. Arif olmanın geleneğine göre divanında da kendisini tanıtacak hiçbir bilgi yoktur (Murvarid, 1993: 493).

4.4.2. Gafurayi Meragi

Divanı Tahran Üniversitesi merkez kütüphanesinde bulunmaktadır (Sepehrvand, 2002: 311).

4.4.3. Kemalü'd-Din Abulfazl

Makasedü'l-Han kitabını Şahruh Timur-i adına yazmıştır. Müzikle ilgili birçok kitabı bulunmaktadır (Sepehrvand, 2002: 309).

Sonuç

Meraga ili Doğu Azerbaycan eyaletinde, Urmiye gölünün doğusunda Sehend dağının güney yamaçlarında kurulmuştur. 2185 km² yüz ölçümü ve 280000 kişi nüfusu ile Tebriz'den sonra eyaletin en büyük ili sayılmaktadır. Nüfusun yüzde altmış dördü şehirde oturmaktadır. 2011 ülke istatistiklerine göre Meraga şehrinin (ket merkezi) nüfusu da 162275'tir. Eskileri Meraga'da bazı Ermeni aileleri olmasına rağmen bugün hemen hemen herkes Azerbaycan Türkçesi konuşmaktadır.

Urmiye gölünün çevresi ve ova bölgeleri sıcak, dağlık bölgeleri yazın ılık, kışın soğuktur. Dolayısıyla Meraga'nın havası da ılık ve biraz nemlidir. Meraga şehri ve köylerinde çok sayıda sıcak ve soğuk maden suları bulunmaktadır.

Meraga şehrinin adı Çeşitli kaynaklarda farklı isimlerle adlandırılrsa da yaklaşık sekizinci asırdan beri Meraga adıyla bilinmektedir.

Meraga ili, iklim çeşitliliği, yeşil doğası ve çevresindeki yüksek dağlarıyla ülkenin kuzeybatı bölgesinin önemli tarım ve besicilik merkezlerindendir. Bazı tarım ürünlerinin ihracatında ülkenin ve eyaletin birincisidir.

Meraga ilindeki meslekler ve gelir kaynaklarının dağılımı Meraga'nın ekonomi faaliyetlerinde bir çiftçilik merkezi olduğunu göstermektedir. Bölgedeki en önemli üretim sanayisi; kuru yemiş, kuru üzüm, bal, süt ürünleri, deri ve ipek ve yün halı gibi ekonomik faaliyetlerinin çiftlik ile alakalılığını göstermektedir. Yeni teknolojiye bağlı olan sanayi bu ilde çok azdır. Önemli sanayiler sabun, cam ve Kağıt fabrikaları sayılmaktadır. Tarihçililerin yazdığına göre de eskiden beri bu ilin ekonomisi çiftçilik ve hayvan beslemeye dayanmaktaydı ve bu ürünlerden alınan vergi diğer mesleklerle göre daha fazlaydı.

Meraga'nın çeşitli hediyeleri; ipek halı, baslug (Meraga tatlısı), sucuk, ceviz, badem, yemiş, Sehend balı, sabun, pekmez, peynir, kaymak gibi ürünler ve tarihî eserler turistleri ve Nevruz bayramı misafirlerini kendine çekmektedir.

Surh Kümbeti, Gerd Kümbeti, Gök Kümbeti, Gaffariye Kümbeti, Verö'nin Mihr mabedi, Ağalar Mezarı, Ohedî Meragi'nin Mezarı, Huvans Kilisesi ve Meraga Rasathanesi, Hampuil Mağarası ve Alaviyan Barajı Meraga şehrinin tarihi ve turistik yerlerindendir. İslam döneminin kültür, sanat ve dinî eserlerini Yazılı Taşlar Müzesinde görmek mümkündür.

Maalesef çok araştırmalara rağmen Meraga şehrinin İslam'dan önceki durumu, ekonomisi, medeniyeti ve tarihi hakkında yeteri kadar kaynak bulunmamaktadır. Bunlara rağmen Meraga'nın tarihî bir şehir olmasına hiç şüphe yoktur. Tarihçilerin yazdığına göre Meraga İslam'dan önceki tarihte de önemliymiş. Ancak bu çalışmada sadece İslam'dan sonraki tarihini özellikle İlhanlılar dönemini incelemeye çalıştık.

Arap ordularının akın yaptığı zaman Moğiret b. şube 643 yılında Meraga'ya girer. Mervan (Emevilerden) döneminde bu şehirde binalar yapılmasına ve çevredeki insanlar toplatılıp buraya getirilmesini emretmiştir. Abbasilerden Hârûnürreşîd'in hilafet döneminde Meraga Halife'nin kızlarından birine verildi. 893'te Meraga'da Muhammed Afşin b. Dîvdad başa geçti. Sonra onun yerine kardeşi Yusuf oturdu. 909'da da kendi adına Meraga'da para bastırdı. Yusuf döneminde burada bir hükümet konağı, bir hazine ve birkaç devlet binası yaptırdı.

Abbasiler'den sonra Meraga sırasıyla Sâcoğulları, Büveyhîler, Deylemiler, Revvâdiler ve 1054'te Selçukluların hâkimiyetine girdi.

Meraga önemli bir şehir olduğu için bütün devletlerin dikkatini çekmiş, dolayısıyla birçok savaşa meydan olmuştur. Selçuklular, Atabeyler vs. zamanlarında birçok kez kuşatılıp zapt edilmiştir.

1222 yılında Moğolların ordusu İran'ın birçok şehrine akın yaptıktan sonra Meraga'yı almak için bu şehre girdiler. Meraga'nın hâkimi Ruin kalesinde kaldığından dolayı şehri savunan bir kimse bulunmadı. Bir müddet sonra 1225 yılında Celaleddin Harzemşah fazla bir direnişle karşılaşmadan Meraga'ya girdi. Sonra Ruin kalesi Celaleddin ordusu tarafından kuşatılıp ele geçirildi. Sultan Celaleddin Azerbaycan'dan çıktıktan sonra, 1231 yılının sonunda Meraga yeniden Moğol ordusu tarafından geri alındı.

Moğolların istila ettikleri bölgeler Cengiz'in ölümünden sonra onun oğulları arasında bölündü böylece Hülâgü de batı fütuhatını yönetmek üzere İran'a tayin edildi. Hülâgü'nün 1256 yılında Ceyhun nehrini geçerek Horasan'a girmesiyle, İran'da Moğol hâkimiyetinin ikinci devresi başlamış oldu (İlhanlı çağı).

Hülâgü döneminde hükümet'in merkezi Meraga şehri olmuştur. Meraga bölgesinin düzlüğü ve yeşilliği, Sofi ırmağı, serin ve güzel havası, Urmiye gölünün yanında bulunması ve onların sayısız atları için çok bol miktarda otlak bulunması Meraga'nın başkent seçilmesinde önemli rol oynamıştır. Ayrıca Irak-ı Acem eyaletleri ve Batı eyaletleri yolu üzerinde bulunan Azerbaycan'ın stratejik bakımından değerli olması, Hülâgü'nün fermanı ve Nasirüddin eliyle yapılacak rasathane için uygun bir yer olması, 1258 yılında Meraga'nın başkent seçilmesinde de çok etkili olmuştur. Bu rasathane İran'ın büyük kültür ve ilmi merkezlerden biri olacaktır.

Hülâgü bu şehri başkent yaptıktan sonra burada özel bir merkez yarattı. Bundan sonra Meraga çok ün kazandı. Hülâgü'nün fermanıyla Nasirüddin Tusi birkaç astronom yardımıyla büyük bir bilim merkezi (bugünkü tanımıyla üniversite) ve ünlü bir rasathane yaptırdı. Dünyanın dört köşesinden bilim, eğitim ve araştırma için insanlar bu şehre akın ettiler.

Hülâgü döneminde Meraga ve çevresi Hristiyanların merkezi sayılırdı. Rumiler, Ermeniler ve Nesturîler özellikle bunların bilim adamları ve sanatçıları Meraga'da toplanıp çeşitli kiliseler yaptılar. Abaka döneminde de Meraga tapınağı en büyük ve ünlü tapınağıdır. Gazan han, 1295 yılında Moğolların İslam dinini kabul etmeleri için ferman vermesine kadar bu durum devam ederdi. Aynı zamanda her yere memur göndererek kiliseleri, Yahudilerin mabetlerini, Budistlerin Puthanelerini ve Zerdüştlerin tapınaklarını dağıtıp ganimet almalarını emretti. Böylece zamanla ve İslam'ın gelişmesiyle Ermenilerin sayısı Meraga'da çok azaldı.

Hülâgü'den sonra gelen hükümdarlar zamanında başkent Meraga'dan Tebriz ve Sultaniye'ye intikal edilmesine rağmen yine Meraga şehri İlhanlı hükümdarlarının ilgisini çekmiştir. Dolayısıyla yılın bazı günlerini burada vakit geçirmişler; Mesela İlhanlı hükümdarlarının en ünlüsü Gazan Han, 1300 yılın baharında Meraga'ya uğrayarak orada uzun bir süre kalmış ve bu sırada Meraga Rasathanesi'ni inceleyip Şam mevkiinde bir rasathane yaptırmıştı. Sultan Muhammed Hudabende Olcaytu Meraga'dan görüş yaparken buradaki ünlü Rasathane'den de görüş yapmıştır. Olcaytu Meraga Rasathanesi'ni ilk durumuna getirilmesini çok istiyordu.

İlhanlıların yıkılmasının ardından Meraga sırasıyla Celayirliler, Timurlular, Kara Koyunlular, Ak Koyunlular ve Safeviler tarafından yönetildi. Osmanlı-Safevi

savaşlarında 1534 ve 1585 yıllarında iki defa Osmanlıların eline geçen şehir bir süre de bu devlete bağlı kaldı.

İslam'ın başlangıcından günümüze kadar Meraga'da çok sayıda ünlü kişiler, edipler ve şairler yetişmiştir. İlhanlı dönemi yazar ve şairlerinden, Ohedî ve İlhanlı sonrası şahsiyetlerinden Zeynu'l-Abidin Meragi Meraga'nın adlın kişilerindendirler.

Çeşitli kaynaklar Meraga şehrinin kuruluş tarihini İsa'dan önce olduğunu kaydetmektedirler. Ama ne yazık ki o zamana ait elde önemli bir eser bulunmamaktadır. Sadece Arap tarihçilerin yazılarında o döneme ait birkaç cümle bulunmaktadır. Eskiden Meraga Azerbaycan'ın büyük ticaret merkezi ve önemli şehirlerinden sayılırdı. Aynı şekilde uzun bir süre doğunun önemli bilim merkezlerinden biriydi. Hülâgü'nün fermanı ve Nasirüddin eliyle yapılan rasathanenin kütüphanesinde 400,000 cilt kitap bulunmaktaydı. Dünyanın her tarafından özellikle Çin'den, çok sayıda bilim adamları eğitim almak ve buradaki kitaplardan yararlanmak için Meraga'ya akın ederler. Maalesef o kadar ihtişam ve medeniyetten bugün sadece bir kuru ad kalmış ve çeşitli sebeplerden dolayı o zamana ait kitap ve eserler aradan gitmişler. Meraga şehri de Sehend dağının volkanları, sel, deprem ve başka doğal hadiselerden dolayı birkaç kere harabeye dönüp küçülmüştür.

ÖZET

Meraga şehri tarih boyunca çok sayıda tarihî hadiseler sahne olmuş ve birçok devletin dikkatini çekmiştir. Biz bu çalışmamızda Meraga şehrinin tarihini, siyaseti ve kültürel durumunu eski zamanlarda özellikle İlhanı döneminde ve kısa bir şekilde de bugünkü durumunu araştıracağız.

Çalışmamız dört bölümden oluşmuştur. Giriş kısmında İran Türklüğü hakkında kısa bilgi verildikten sonra birinci bölümde Meraga hakkında açıklama yapılmıştır. Birinci bölüm dört kısma ayrılmıştır. İlk önce Meraga'nın coğrafyası hakkında bilgi verilecek ardından da çeşitli kaynaklarda çeşitli isimlerle adlandırılan Meraga ismi için kısa bilgi verilmiştir. Üçüncü kısımda ise tarihsel süreç içerisinde Meraga'nı anlatmışız ve son kısımda da Meraga'nın bugünkü sosyo-kültürel durumu hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde İlhanlı çağında Meraga şehrinin siyasi ve sosyo-kültürel durumundan bahsedilmiştir. Ayrıca, bu bölüm tezimizin ana kısmını oluşturmuştur. İlhanlı dönemi kısa bir şekilde açıklandıktan sonra Meraga şehrinin istilas ve ardından da bölümün önemli kısmı yani "Hülâgü döneminde Meraga" ele alınmıştır. Son kısımda Hülâgü sonrası Meraga ve İlhanlıların Moğollar döneminde yerleşim yerleri ve Meraga'nın vergi durumu anlatılmıştır.

Tezimizin üçüncü bölümünde İlhanlı devri müellifler ve seyyahların Meraga şehri için görüşleri açıklanmış ve Meraga şehrinin tarihi eserleri anlatılmıştır. Meraga şehrinin mimarisi ve burada yapılmış olan kale ve kümbetler için bilgi verilmiştir. Ardından da doğal ve yapay hadiselerden dolayı aradan giden tarihi eserlerden bahsedilmiştir. Sonra bölümün önemli kısmı Meraga Rasathanesi ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Rasathanede çalışanlar, rasathanenin durumu, aletleri, kütüphanesi ve rasathanenin kurucusu Nasirüddin Tusi hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmamızın son bölümünde de Meraga şehrinde yetişen şair ve ediplerden bahsedilmiştir.

SUMMARY

The city of Meraga throughout history been the scene of historic events and has attracted the attention of many states. In this study the history the city of Meraga, new politics and cultural status of the ancient times and particularly during Ilhan will investigate the current situation in a short way.

Our study consisted of four sections. After giving brief information about Iran Turkishness it is explained in the preamble to Meraga about in the first chapter. The first section is divided into four parts. First a short description for the name Curiosity called by various names in various sources will then be given information about the geography Meraga are given. In the third part in the historical process and we're told the Meraga were informed about the current socio-cultural situation in the last part Meraga.

The city of Meraga in Ilkhanid era in the second part of the study the case and peel the political and cultural been mentioned. In addition, this chapter is the main part of this thesis. Ilkhanid period after the invasion of the city of Meraga described in a short form and important part of the section that is then "Hulagu period of Meraga" is discussed. In the last section, the Ilkhanate after Hulagu the Mongol era settlements and tax status Meraga explained.

Ilkhanid era in the third chapter the author describes the vision for the city of wonder and curiosity of travelers and described historical monuments of the city. Information was given to the city of Meraga and castle architecture and tombs that are made here. Then the leading natural and historic monuments are mentioned together because of the artificial event. Then Observatory Meraga important part of the movement is described in detail. Employees at the observatory, the observatory's status, equipment, library and observatory founder Nasiruddin Tusi has been about.

In the last part of the study and whether the poet was also mentioned that grows in the city of wonder.

Kaynakça

- Aksarayi, Muhammed, Turan, Osman (Yay. Haz). (1983). **Tarih Salâcige: Müsameretü'l- Ahbar ve Müsayeretü'l- Ahyar**, 2. Baskı, Tahran: Esatir Yayınları.
- Ayan, Ergin (2009). **Merâgâ Atabegi Ak Sungur (I.) El-Ahmedîlî**, History Studies, S 1(1), s:161-178.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat (2007). **Tarihte Tebriz**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi: Ankara.
- Ayeti, Abdul Muhammed (1965). **Tahrir-i Tarih-i Vassaf**, Tahran: Bonyad-i Farhang-i İran.
- Bayani, Şirin (1993). **Din ve Dolat der Ahd-e Moğol**, Tahran: Merkez Neşr-i Daneşgahi.
- Bosnalı, Sonel (2007). **İran Azerbaycan Türkçesi Toplumdilbilimsel Bir İnceleme**, İstanbul: Kebikeç.
- Boyle, J. A., (1987). **The Cambridge History of Iran**, Volume 5: The Saljuq and Mongol Periods Çev. Hasan Anuş, Tahran: Amirkabir
- Cüveyni, Ata Melik (1983). **Tahrir-i No az Tarih-i Cihan Güşa-yi Ata Melik Cüveyni**, Yaz. Mensur Sarvat, Tahran: Amir Kabir Yayınları.
- Cüveyni, Ata Melik (1991). **Tarih-i Cihan Güşa-yi Cüveyni**, Haz. Muhammed ibn Abdulvahhab Kazvini, C. 1, Tahran: Arğevan Yayınları.

Cüveyni, Ata Melik (1991). **Tarih-i Cihan Güşa-yi Cüveyni**, Haz. Muhammed ibn Abdulvahhab Kazvini, C. 3, Tahran: Arğevan Yayınları.

Dehhoda, Ali Akbar (1998). **Loghatnâme (Encyclopedic Dictionary)**, Haz. Muhammed Mo'in ve Ja'far Shahidi, 2. Baskı, Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları.

Doerfer, Gerhard (1969). "İran'daki Türk Dilleri", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 1-11, Ankara: TDK.

Dolat Abadi, A. (1976). **Sohanveran-i Azerbaycan**, C.2, Tebriz: Muessese-yi Tasrih ve Farhang-i İran.

Erdem, İlhan (2000). "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakındogu'ya Etkileri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 20, S. 31, ss. 1-35, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafiya Fakültesi.

Etemad Mukaddem, Farroh (1970). **Handane mukaddem**, Tahran: Farruh Etemad Mukaddem.

Faegi, İbrahim (1996). **Azerbaycan der Mesir-i Tarih İran**, C. 1, Tebriz: Yaran Yayınları.

Farmandari-yi Wige-yi Shahrestan-i Meraga, Resmi Web Sayfa, 19 Kasım 2014 tarihinde <http://maragheh.ir/maragheh/joghrafiya.html> adresinden erişildi.

Gadyani, Abbas (2006). **Tarih-i Farhang ve Temeddon-i İran der Doreye**

Moğol, 3. Baskı, Tahran: Ferheng-i Mektup Yayınları

Godard, André (1986). **Asar-i İran**, Çev. Abulhasan Serv Gad Mukaddem,

Meşhed: Bonyad-i Pejuheşha-yi İslami Astan-i Gods. (Orijinali 1965'te yayımlanmıştır).

Gökdağ, B. A., Heyet, M. R. (2004). "İran Türklerinde Kimlik Meselesi".

Bilig, Sayı:30, Yaz, Ahmet Yesevi Üniversitesi.

Grousset, René (1989). **İmparatori'yi Sahranavardan**, 3. Baskı, Çev.

AbdulHüseyin Meykade, Tahran: İntişarat-i İlmi ve Farhangi.

Gulâmiye, Mesut (2006). **Tarihi Meraga be Rivayati Tasvir**, Tahran: Ohâdi.

Hamavi, Yakut (1983). **Bargozide-yi Muştarak-i Yakut Hamavi**, Çev. Muhammed

Parvin Gonabadi, Tahran: Amir Kabir Yayınları.

Hamdullah Müstevfi Kazvini (1957). **Nüzhetü'l Kulûb**, Haz. Muhammed Dabir

Siyagi, Tahran: Tahuri.

Hamdullah Müstevfi Kazvini (1983). **Nüzhetü'l Kulûb**, Haz. Guy Le Strange, 1.

Baskı, Tahran: Dünya-ı Kitap.

Hamdullah Müstevfi Kazvini (1983). **Tarih-i Güzide**, Haz. Abdul Hüseyin Nevai,

2. Baskı, Tahran: Amir Kabir Yayınları.

Heyet, Cavad (1980). **Azerbaycan Edebiyatına Bir Bakış**, cilt 1, Tahran.

Heyet, Cavad (1985). “20. Asırda Güney Azerbaycan Edebiyatı”, **Varlık**, s. 7-8, Tahran.

İbn Batute (1991). **Sefernâme**, C. I, 5. Baskı, Çev. Muhammed Ali Movahhed, Tahran: Agah Yayınları.

İbn Havkal (1987). **Safarnâme (İran dar Suratu'l-Arz)**, Çeviri ve açıklama, Cafar Şe'ar, 2. Baskı, Tahran: Amir Kabir Yayınları.

İgbal Aştiyani, Abbas (1985). **Tarih Moğol: Az Hemleye Çengiz ta Teşkil Dolat-i Timuri**, 5. Baskı, Tahran: Amir Kabir.

İstahri, Ebu İshak İbrahim (1989). **Masalik ve Mamalik**, Haz. İrac Afşar, 3. Baskı, Tahran: İlmi ve Farhangi yayınları.

İtizadu'l-Saltane, Aligoli Mirza (1977). **Rasathane-yi Meraga**, Tahran: Kitabhane-yi Markezi ve Markeze Asnad-i Daneşgah-i Tahran.

Kafesoğlu, İbrahim (1992). “Türk Tarihi. Giriş”, **TDEK**, 2. Baskı, s. 103-110, Ankara: TKAE.

Kâreng, Abdul Ali (1971). **Abniye ve Asare Tarihi-yi Meraga**, Tebriz: Edare-yi kolli Amuzeş ve Parvareş.

Karini, Jahangir (2009). **Erdebil İli Ağızları**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi: Ankara.

Kasravi, Ahmet (1976a). **Şehriyaran-i Gomnam**, Tahran: Amir kabir Yayınları.

Kasravi, Ahmet, (1976b). **Azeri ya Zaban-i Bastan Azerbaycan**, Tahran:
Naşr ve Paxş Kitab-i Car.

Kaşani, Ebu'l-kâsım (1966). **Tarihi-i Olcaytu**, Tahran: M. Hanbeli
Yayınları.

Le Strange, Guy (1959). **Coğrafiya-yi Tarihi-yi Sarzaminha-yi Hilafet-i
Şarki**, Çev. Mahmud İrfan, Tahran: Bongah-i Tercume ve Neşr-i
Kitap. (Orijinali 1905'te yayınlanmıştır).

Meşkûr, Muhammed Javad (1970). **Nezer-î be Târîx-é Âzerbâyecân (Azerbaycan
Tarihine Bir Bakış)**, Tahran: Encomen-e Âsâr-e Melli Yay.

Minorsky, V. (1955). **Meraga**, İslam Ansiklopedisi içinde C. 7, ss. 732-738,
İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Mo'in, Muhammed (1996). **Farhang-i Farsi (Orta)**, 9. Baskı, C. 3, Tahran:
Çaphane-yi Siperhr.

Mortezevi, Manuçehr (1981). **Masael-i Asr-i İlhanan**, 2. Baskı, Tabriz: Agah
Yayınları.

Murvarid, Yunus, (1992). **Meraga**, 1. Baskı, Tahran: Çap ve İnteşarat-i Elmi.

Murvarid, Yunus, (1993). **Meraga**, 2. Baskı, Tahran: Çap ve İnteşarat-i Elmi.

Müderres Rezevî, Muhammed Tagi (1975). **Ahval ve Asar Godveye Moheggegin ve
Sultanu'l-Hukama Abu Cafar Muhammed ibn el-Hasan el-Tusi
Moleggeb be Nasirüddin** Tahran: Bonyad-i Farhang.

Nahcivani, Hacı Hüseyin (1964a). **Mevadu'l- Tevarih**, Tahran: Edbiye.

Nahcivani, Hacı Hüseyin (1964b). **Çehel Makale**, Haz. Yusuf Hadem Haşemi Nasab, Tabriz: Çaphaneye Horşid.

Özaydın, Abdülkerim (1989). **Ahmedîliler**, İslam Ansiklopedisi içinde C. II, ss. 168-169, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi.

Özgüdenli, Osman Gazi (2004). **Meraga**, İslam Ansiklopedisi içinde C. 29, ss. 162-163, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi.

Özgüdenli, Osman Gazi (2006). **Turco - iranica: Ortaçağ Türk İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul: Kaknüns yayınları

Özgüdenli, Osman Gazi (2009). **Moğol İran'ında Gelenek ve Değişim Gazan Han ve Reformları (1295-1304)**, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Razi, Amin Ahmet (-). **Haft İklim**, 3. Cilt, Cavad Fazel, Ali Akber İlmi Yayınları.

Razi, Amin Ahmet (2000). **Haft İklim**, 2. Baskı, Çev. Seyit Muhammed Riza Taherti Tahran: Suruş.

Razmara, Husseinali (1951). **Farhang-i Coğrafiya-yi Artesh**, C. 4, Tahran: Dayere-yi Coğrafiya-yi Setad-i Artesh.

Reyisniya, Rahim (1989). **Azerbaycan der Seyre Tarih**, 2. Cilt, Tebriz:
Nima Yayınları.

Resulzade, Muhammed Amin (1993), **İran Türkleri**, Haz. Yavuz Akpınar, ve M.
İrfan, İstanbul.

Reşidüddin Fazlullah Hamedani (1957). **Tarih-i İctemai-yi Dore-yi Moğol**,
Haz. Amir Hüseyin Cahan Beglu, İsfahan: Teyid Yayınları.

Reşidüddin, Fazlullah Hamedani (1959). **Camiü't-Tevarih**, Haz. Bahman
Kerimi, C. 1, Tahran: Hac Muhammed Hüseyin İğbal ve Şoreka
Yayınları.

Reşidüddin, Fazlullah Hamedani (1959). **Camiü't-Tevarih**, Haz. Bahman Karimi,
C. 2, Tahran: Hac Muhammed Hüseyin İğbal ve Şoreka Yayınları.

Reşidüddin, Fazlullah Hamedani (1994). **Camiü't-Tevarih**, Haz. Muhammed Ruşen
ve Mustafa Musevi, C. 2, Tahran: Alborz Yayınları.

Saanders, J. J., (1984). **Tarih-i Futuhât-i Moğol**, 2. Baskı, Çev. Abulkasım Halet,
Tahran: Amir Kabir Yayınları.

Safa, Zabihullah (1967). **Tarih-i Edebiyat dar İran**, Tahran: Daneşgah-i Tahran.

Sayılı, Aydın (1946). “Gazan Han Rasathanesi”, **Belleten**, S. X / 40, s. 625–640;

Sepehrvand, Macid (2002). **Meraga der Seir-i Tarih**, Tebriz: Ahrar-i Tebriz
Yayınları.

Sezgin, Fuat (2008). **İslam'da Bilim ve Teknik**, 2.Baskı, 2. Cilt, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları

Spuler, Berthold (1972). **Tarih-i Moğol der İran**, Çev. Mahmut Mir Aftab, Tahran: Bongah-i Tercume ve Neşr-i Kitap.

Spuler, Bertold (1987). **İran Moğolları**, 2. Baskı, Çev. C. Köprülü, Ankara: TTK. (Orijinali 1972'de basılmıştır)

Statistical Centre of Iran, Resmi Web Sayfası. 12 Aralık 2014 tarihinde <http://www.amar.org.ir/Portals/2/Files1385/sarshomari85-koli.pdf> adresinden erişildi.

Tarbiyet, Muhammed Ali (1994). **Daneşmandan-i Azerbaycan**, Tebriz: Fahr-i Azer Yayınları.

Taştan, A. Vahap, (2001). “**Nasirüddin Tusi: Hayatı, Eserleri, Din ve Toplum Görüşü**”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 11 (1), s:1-13

Togan, Zeki Velidî (1981). **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul: Enderun Yayınları.

Togan, Zeki Velidî (1997). “Azerbaycan”. **İslam Ansiklopedisi, İslam Âlemi, Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografiye Lugeti**, 2. Cilt, s. 91-118, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fak, MEB Yay.

Turan, Osman (2004). **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul:
Ötüken yayınları.

Varcavand, Parviz (1987). **Kavoş-i Rasathaney-i Meraga**, Tahran: Amir
Kabir yayınları.

Vassaf ul- Hizre (Abdullah İbn Fazlullah Şirazi), (1959). **Tarih-i Vassaf**,
Haz. Muhammed Mahdi-i İsfahan-i, Tahran: İbn Sina

Vilber, Donald (1967). **Mimar-yi İslami İran der Dore-yi İlhanan**, Çev. A. Faryar,
Tahran: Bongahi Tercüme ve Naşr Kitap. (Orijinali 1907’de
yayınlanmıştır).

Zakariya-yi Kazvini (1994). **Asaru’l-Bilad ve Ahbaru’l-İbad**, Çev. Cihangir Mirza,
1. Baskı, Tahran: Amir Kabir Yayınları.

Zeydari Nasavi, Nured-din Muhammed (1986). **Siret-i Celaleddin ya Tarih Cilali**,
2. Baskı, Çev. Muhammed Ali Naseh, Tahran: Sadi Yayınları.

Zeyn ol-Abedin Meragi (1985). **İbrahim Beyk Seyahatnamesi**, Haz. M.I. Sıpanlu,
2. Baskı, Tahran: Agah yayınları.